

**SLAVONIJA – HRVATSKA
I EUROPSKA REGIJA**

Zagreb, 2016.

ŽIDOVI U RAZVOJU GOSPODARSTVA SLAVONIJE

Sažetak

U radu će se obraditi tema koliki su utjecaj Židovi imali na razvoj gospodarstva u Slavoniji od njihova doseljavanja pa sve do 1941. godine. Iako su prvo u Slavoniju dolazili kao pokućarci, potom trgovci i obrtnici nedvojbeno su imali veliki utjecaj na razvoj manjih, a potom i većih gospodarskih postrojenja u svim većim mjestima Slavonije (Osijek, Slavonski Brod, Požega, Vukovar i dr.). Bili su pokretači, utemeljitelji, dioničari i vlasnici trgovačkih komora, manufaktura, tvornica, banaka i poduzeća. Zahvaljujući židovskom kapitalu u Slavoniji se razvijalo gospodarstvo i industrija o kojoj danas svjedoče samo reklame i poneki znanstveni rad. Tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata njihova je imovina konfiscirana, nacionalizirana, opljačkana te danas samo poneki pojedinci znaju koja su poduzeća, banke, trgovine ili veleposjedi bili u rukama Židova.

Ključne riječi: Slavonija, Židovi, gospodarstvo

Uvod

Kada danas bacite pogled na povijest pojedinih poduzeća u Slavoniji, koja još postoje, a imaju dugu tradiciju poslovanja te nisu u procesu privatizacije uništena, uglavnom o osnivačima tih poduzeća neće biti niti riječi. Ukoliko počnete istraživati povijest tih poduzeća, pa i onih koja su do nedavno postojala, pojavit će se imena židovskih obitelji, bilo kao osnivača bilo kao članova upravnih odbora ili dioničara. Tu se postavlja pitanje koje potiče na razmišljanje o tome u kojoj su mjeri Židovi utjecali na gospodarsku povijest ne samo u Slavoniji, već u Hrvatskoj, a posebno u fazi njezina

prelaska iz manufakture u industriju, odnosno u razdoblju između dva svjetska rata i onda dolazimo do zaključka kako je ta tema, zapravo, još uvijek neobrađena. S onim što trenutno znamo, možemo pretpostaviti, a djelomično i zaključiti da je uloga Židova na razvoj gospodarstva u Hrvatskoj i Slavoniji bila velika, međutim ovisila je o njihovom položaju i mogućnosti utjecaja na gospodarstvo. Mogli bismo reći – da nije bilo Židova i njihova utjecaja na gospodarstvo Slavonije, ne bismo imali o čemu razgovarati, no ističući njih ne bismo smjeli zaboraviti i sve ostale manjinske pripadnike: Nijemce, Mađare, Srbe, Čeha i Slovence i druge koji su isto tako utjecali na razvoj gospodarstva u Slavoniji, no oni nisu predmet ovog rada iako su često Židovi s ostalim manjinskim pripadnicima sklapali poslove i pokretali gospodarske tokove.

Židovi u Slavoniji¹

Prije negoli kažemo nešto više o ulozi Židova u razvoju gospodarstva Slavonije, moramo ipak istaknuti neke važne činjenice koje su njihovu ulogu u gospodarstvu sputavale. Od sredine 18. stoljeća pa sve do Patenta Josipa II. (1780. – 1790.) Židovi su u Slavoniju dolazili povremeno na sajmove, prolazili su njome i trgovali bez dozvole naseljavanja. Stalna nazočnost židovskih trgovaca i obitelji zabilježena je tek krajem 18. stoljeća s iznimkom dviju obitelji koje su od Marije Terezije dobile dozvolu da se privremeno nasele u osječkom Donjem gradu (od 1746. do 1753.) i onih židovskih obitelji koje su se posebnim kraljevim dozvolama naseljavale u Vojnoj krajini, Zemunu i Petrovaradinu. Veliki korak prema stalnom boravku učinio je Patent Josipa II. *Systematica gentis Judaeorum Regulatio* izdan 1783. kojim je omogućeno trajno naseljavanje Židova u civilni dio Hrvatske i Slavonije te se od tada može pratiti kontinuiran razvoj židovskih zajednica u Slavoniji.²

¹ Kratki pregled povijesti Židova u Slavoniji vidjeti u: Ljiljana DOBROVŠAK, *Židovi u Slavoniji, Slavonija, sociodemografski problemi / izazovi*, zbornik radova, ured. Dragutin Babić i Filip Škiljan, Zagreb, 2014., str. 71-96.

² Ljiljana DOBROVŠAK, *Put do sinagoge, Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, prvi svezak, Zagreb, 2009., 417-423; Ljiljana DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, 1783.-1873.*, neobjavljena doktorska disertacija, Zagreb, 2007., 39-60; Ljubomir KOSIER, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II., Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd- Zagreb, 1936.; Josip BÖSENDORFER, *Prvi pepeljari (Aschenbrenner, Pottaschesieder) u Virovitičkoj županiji, Osječki zbornik*, br. II-III, Osijek, 1948., 266.-267.; Kamilo FIRINGER, *Židovi u Osijeku 1814.*, *Osječki zbornik*, II-III, Osijek, 1948, 278.-279.; Maren FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb, 2000., 183-188; *Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe*, Zagreb, 1988, 136-141, Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, I., Zagreb, 2004.

Od 1784. doseljavaju se i prve židovske obitelji u Slavoniju. Na posjed Pleternica-Kutjevo 1784., u Daruvar 1787., u Našice, Vukovar, Đakovo, Pakrac i Osijek prije 1790. godine, a u Viroviticu oko 1790. godine.³ Na područje slavonske Vojne krajine, izdvojene pod neposrednu upravu Beča, do 60-ih godina 19. st. nije bilo stalno nastanjenih Židova s iznimkom onih Židova koji su s posebnom dozvolom dobivenom u 18. stoljeću i pod nadzorom dolazili trgovati (najbolji primjer za to nam je stalna prisutnost židovskih trgovaca u Brodskoj pukovnji) i onih u Zemunu i Petrovaradinu.⁴

Zbog privilegija slobodnih kraljevskih gradova u kojima se traži da Židovi ne mogu naseljavati iste, Židovi se prvo naseljavaju po slavonskim selima, a onda od tridesetih godina 19. stoljeća sve više prelaze u gradove (Vukovar, Osijek, Đakovo, Našice, Požega, Pakrac...) kada počinju osnivati svoje društveno-vjerske zajednice (heb. *kehila*, *kahal*).⁵ Sve do pred početak Drugoga svjetskog rata u cijeloj Slavoniji i Srijemu utemeljeno je 20 općina. To su židovske općine u Cerniku – Nova Gradiška (oko 1852.), Dalju (1862. ili 1864.), Daruvaru (oko 1860.), Donjem Miholjcu (1863.), Đakovu (1852. ili 1856.), Erdeviku (nakon 1873., vjerojatno 1885.), Iloku (dvije općine 1852.: aškenaska i ortodoksna), Mitrovici (oko 1870., a pravila odobrena tek 1896.), Našicama (1853.?, odobrenje oko 1881.), Orahovici (1891.?), Osijeku (dvije općine, jedna u Donjem 1862., druga u Gornjem gradu 1849.), Pakracu (oko 1870.), Požegi (oko 1820., službeno potvrđena nakon 1848.), Rumi (1877.?), Slavonskom Brodu (1873.), Valpovu (1862./1863.), Vinkovcima (1873./1874.), Virovitici (1832. ili 1852.), Zemunu (najstarija općina, dvije općine aškenaska i ortodoksna) i Vukovaru (1832. ili 1837. tri općine: aškenaska, sefardska i ortodoksna).⁶

Prvi židovski doseljenici bili su sitni trgovci, potom pokućarci, gostioničari, obrtnici, pepeljari, zatim zakupnici prava vlastelina, odnosno manjih kraljevskih prava poput korištenja vodenica, mesnica te naplate mlatarine, mostarine, zatim liječnici i ranarnici. To je prva generacija Židova koja se

³ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 78-86, 122-125, 127-128.

⁴ M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, 183-188; *Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe*, 136-141; Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, 48-49. Na područje Vojne krajine Židovi su dolazili u početku kao opskrbljivači austrijske vojske stacionirane u pograničnom pojasu. Bili su dobavljači streljiva, baruta, konjske opreme, hrane, krmiva ili su se bavili krčmaranjem.

⁵ Lj. DOBROVŠAK, *Put do sinagoge, Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, prvi svezak, Zagreb, 2009., str. 417-423.

⁶ Lj. DOBROVŠAK, *Put do sinagoge*, str. 417-423.

naselila u prvoj polovici 19. stoljeća u slavonskim selima, rjeđe gradovima, i koja izuzev pokušaja pokretanja manjih manufaktura nije značajnije utjecala na razvoj slavonskoga gospodarstva. U prvoj polovici 19. stoljeća trgovina je još uvijek Židovima bila najvažnija grana koja je bila glavni način stjecanja značajnijega kapitala, no ipak su zapaženi i kao pokretači manjih manufaktura. U Slavoniji su osnovali staklanu u Pakracu (1794.). Staklana je tada bila jedino manufakturno poduzeće na teritoriju Požeške županije.⁷ Sljedeća manufaktura u čijem su osnivanju sudjelovali Židovi malena je staklana u Našičkoj Breznici koja je djelovala od 1807. do 1819. godine. Isto tako, Židovi se pojavljuju kao zakupnici i pokretači staklane u Ivanovom Polju nedaleko od Daruvara i staklane Mirin Dol (oko 1825.).⁸ Bavili su se i pepeljarenjem, a u Osijeku i svilarstvom. Osječka manufaktura svile (filatorija) pokrenuta je kada je prva poticajna sredstva od 60 000 forinti kraljica Marija Terezija 1765. godine dala Solenghiju koji je proizveo prvih 165 funti svile.⁹ Njezin rad se pokazao profitabilnim pa je proširivana proizvodnja. Iako su stabla dudova i u potonjem desetljeću resila slavonske ceste i puteve, Bečki je dvor odlučio privatizirati svoje poslove sa svilom davanjem svilarstva u zakup trgovcima. Pritom je prednjačila bečka veletrgovačka kuća Isaka Hoffmanna, koja je u tom razdoblju najzaslužnija za proširivanje svilarstva u Slavoniji i Srijemu. Hoffmann je radio s brojnim sitnim trgovcima koji su bili nakupci, te razvijali poslove, a sve je prolazilo kroz bečku središnjicu. Ugarska komora je 26. siječnja 1827. predala u zakup osječku svilanu Mitterpacheru, a ubrzo su zakupci postali već spomenuti bečki židovski veletrgovci I. Hoffmann i Lazar Goldschmidt. Oni su se obvezali da će otkupljivati sve ponuđene količine svilenih čahura u svim slavonskim županijama i slavonskoj Vojnoj krajini. Istodobno su se u Osijeku svilarstvom bavili Židov Reihwein i Julijo Bubanović, koji su od Mitterpachera 1835. preuzeli osječku Kraljevsku tvornicu svile s 18 kotlova za odmatanje te istodobno nabavili i 28 novih kotlova. U osječkoj filatoriji je 1845. radilo 80 radnika i 200 radnica, a u

⁷ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 85, 166-167; Miroslava DESPOT, *Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću*, Zagreb, 1962., str. 55.; Miroslava DESPOT, *Ekonomsko-historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko-proizvodnog procesa u XVIII. i XIX. Stoljeću*, *Zbornik radova I. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 1970., str. 254.

⁸ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 166.-170.; M. DESPOT, *Ekonomsko-historijski razvoj Slavonije*, str. 258-261.

⁹ Mira KOLAR, *Svilarstvo u Hrvatskoj od 18. stoljeća do 1945. godine*, Zagreb, 2007., str. 38-39.; Kamilo FIRINGER, „Počeci manufakture i industrije u Osijeku”, *Osječki zbornik*, br. VI, Osijek, 1958., str. 143-169; Slavko GAVRILOVIĆ, *Svilarstvo u Osijeku u drugoj polovini XVIII veka*, *Historijski zbornik*, br. XXIX-XXX, Zagreb, 1976.-1977., str. 263-268.

vrijeme sezone na sakupljanju i obradi sirovine oko 3500 osoba. Godine 1845. nastupajući zastoj u uzgoju dudovog svilca utjecao je na trgovačku kuću Hoffmann koja je prodala glavni udio u osječkoj manufakturi i otišla iz Osijeka, te vlasnik ostaje samo Mitterpacher. Doduše, Emanuel Hoffmann je 1854. svoje pogone u Osijeku prodao Scheyu koji ih je održavao unatoč potpunom slabljenju svilarstva od 1855. kada je bolest dudova svilca uništila dudinjake do 1866. kada osječka svilana prestaje raditi.¹⁰ Gotovo istodobno se Židovi uključuju i u pokretanje uljare u Osijeku. Tako su 1829. praški Židovi Ivan i Josip Libkovitz uz financiranje dvorskoga savjetnika, podžupana Virovitičke županije, sarvaškog vlastelina Ivana Salopeka na njegovom zemljištu na periferiji Volovske ulice (današnje Županijske) podigli uljaru te postavili temelje razvoja uljarstva u Slavoniji. Ubrzo je zbog novčanih problema Salopek uljaru prodao trgovačkoj tvrtki F. S. Thürner & sinovi uz obvezu da tvrtka isplati dug braći Libkovitz.¹¹ Rad prve tvornice octa u osječkom Gornjem gradu pokrenuo je 1851. Lavoslav Kramer, od kojega je tvornicu otkupio Josip Ehrendirner (prije Aron Keller). Proizvodio je godišnje 12 do 13 vagona octa, a prodavao se u okolici i u samom gradu Osijeku. Tvornica je zapošljavala 5 radnika.¹²

Četrdesetih godina 19. stoljeća započinje emancipacija Židova u Ugarskoj kada im je uz brojne olakšice omogućeno i pokretanje tvornica, bavljenje trgovinom i svim obrtima, djelomično kupovanje nekretnina, pohađanje svjetovnih i konfesionalnih škola i useljavanje u slobodne kraljevske gradove. Pedesetih godina 19. stoljeća uslijedio je i znatniji val imigracije Židova u civilnu Hrvatsku i Slavoniju, a slijedila ga je i potpuna emancipacija. Od šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća sve više istaknutih slavonskih

¹⁰ M. KOLAR, *Svilarstvo u Hrvatskoj od 18. stoljeća do 1945.*, str. 38, 39, 59, 64-67; Josip LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1924., str. 508; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve – trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868: do 1918.*, Osijek, 1999., str. 76, 77.

¹¹ Ive MAŽURAN, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996., str. 105-106; Ivan BALTA, „Njemačka prezimena židovske i drugih vjeroispovijesti u Orahovici u 19. i početkom 20. stoljeća”, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 2003., str. 176; Zlatko LACKOVIĆ, „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka za razdoblje pod početaka devetnaestog do kraja dvadesetog stoljeća”, *Novi Omanut*, br. 71., srpanj-kolovoz 2005., 1.-3.; K. FIRINGER, „Počeci manufakture i industrije u Osijeku”, str. 143-169; Igor KARAMAN, „Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta”, *Acta historico-economica Iugoslaviae*, vol. 13., Zagreb, 1986., str. 96; Aleksandar ĐURAŠEVIĆ, „Industrijski razvitak Slavonije”, *Prvi znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Zbornik radova*, Osijek, 1970., str. 404.

¹² M. KOLAR, *Svilarstvo u Hrvatskoj od 18. stoljeća do 1945. godine*, str. 64-67; J. LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, 508.; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve*, str. 76, 77.

Židova sudjeluje u privrednom životu Slavonije. To je druga generacija u kojoj dolazi do ekonomskog uzdizanja, pa tako od malih trgovaca nastaju veletrgovci, a izgrađuje se gospodarska elita unutar koje nastaje i intelektualna elita.¹³ Od 1860. godine Židovi sudjeluju u radu gradskih vijeća i županijskih skupština, utemeljitelji su brojnih slavonskih društava i promicatelji su modernizacije u Slavoniji. Sva ova liberalizacija i emancipacija omogućila je novo useljavanje židovskog stanovništva, osobito u Slavoniju, koja po broju počinje prednjačiti pred hrvatskim županijama. Broj Židova se u slavonskim županijama od 1857. pa sve do 1910. gotovo utrostručio.¹⁴

Pedesetih godina 19. stoljeća počinju se stvarati prve „dinastije” bogatih židovskih trgovaca (veletrgovaca) i poduzetnika u Slavoniji.¹⁵ Slavonski Židovi uključeni su i u osnivanje „Slavonske trgovačke i obrtničke komore u Osijeku” (1853.).¹⁶ Tako je jedan od osnivača bio trgovac hranom i poljskih plodina Leopold/Lavoslav Epstein, koji je ujedno bio i glavni agent osiguravajućega društva „Riunione Adriatica di Sicurta” u Osijeku. Uz njega se spominje i Makso Kempner.¹⁷ Za tajnika *komore*, potkraj 1853., izabran je češki Židov dr. ius. Josip Posner, koji je na toj funkciji djelovao više od tri desetljeća, sve do 1885. godine.¹⁸ U Osijeku su do 1858. djelovali trgovački gremiji konfesionalno odvojeni, a od tada djeluju ujedinjeni, tj. od katoličkoga gremija u Gornjem gradu i pravoslavnog u Donjem gradu nastao je

¹³ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 97-103, 113-119, 212-216; 246-256; 259-263.

¹⁴ Lj. DOBROVŠAK, *Put do sinagoge*, str. 417-423.

¹⁵ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 270; Igor KARAMAN, *Počeci industrijske privrede u Slavoniji (1850.-1860.)*, *Radovi Filozofskog fakulteta odsjeka za povijest*, 6., Zagreb, 1968., str. 98.

¹⁶ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 274; Ljiljana DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata*, Osijek, 2013., str. 82-85; Mira KOLAR, *Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, presjek djelovanja od osnutka 1851. godine do 1941. godine*, *Osječki zbornik*, XXI., Osijek, 1991., str. 202; Nikola Atanasijev PLAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju, u prvih petdeset godina njenog opstanka 1853.-1903.*, I. dio, Osijek, 1904., str. 25.

¹⁷ M. KOLAR, „Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, presjek djelovanja od osnutka 1851. godine do 1941. godine”, str. 202.; N. A. PLAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju*, str. 25.

¹⁸ Miroslava DESPOT, „Ekonomsko-historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko-proizvodnog procesa u 18. i 19. Stoljeću”, *Zbornik radova I. znanstvenog Sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 1970., str. 267; I. KARAMAN, „Počeci industrijske privrede u Slavoniji (1850.-1860.)”, str. 98; M. KOLAR, „Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, presjek djelovanja od osnutka 1851. godine do 1941. godine”, str. 203; N. A. PLAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju*, str. 29.

jedinstveni „Trgovački gremij u Osijeku”. Komora je tada predložila da se u taj gremij kao članovi prime i trgovci židovske vjeroispovijesti, što do tada prema konfesionalnom uređenju nije bilo moguće.¹⁹

Uvođenjem *Obrtnog zakona* 1859./1860. proglašena je sloboda obrta te su njime ukinute sve zakonske prepreke koje su onemogućavale Židovima da privređuju kao i ostali stanovnici. Dio bogatijih Židova je svoj povoljan uspjeh temeljio na svojim vezama s vanjskim poduzećima jer su Židovi u pojedinim mjestima zastupali bečka i peštanska osiguravajuća društva, a drugi su svoj stečeni kapital ulagali u razvoj poduzetništva u Slavoniji. Patent koji je omogućio Židovima posjedovanje nekretnina promijenio je i njihov odnos prema ulaganjima, pa su se Židovi okrenuli izgradnji tvornica u Slavoniji. Neke od prvih tvornica, parnih mlinova, pilana u Slavoniji pokrenuli su Židovi.²⁰ Većinu parnih mlinova u Slavoniji od 50-ih godina 19. stoljeća posjedovali su „pridošli” gospodarstvenici, osobito Židovi. Tako je npr. prema Rudolfu Bićaniću (ne navodi gdje), jednu među prvima pilana u Slavoniji izgradio bečki židovski trgovac Pfeiffer.²¹ Isto tako, Igor Karaman oslanjajući se na spis Trgovačko obrtničke komore u Osijeku spominje da je jedan od najkrupnijih trgovaca drvom u Osijeku 1858. bio J. Pfeiffer,²² pa možemo pretpostaviti da je pilana bila u Osijeku. Međutim, ovog trgovca drvom ne spominje u svojem djelu Rudolf Horvat. Budući da nemamo preciznih podataka, ne možemo potvrditi koji je to Pfeiffer bio, je li to kasniji knjigotiskar Julijus Pfeiffer ili je to posve druga osoba, odnosno je li pilana uopće postojala.²³

Šezdesetih godina 19. stoljeća nakon pada svih ekonomskih ograničenja i postupne emancipacije te uslijed povoljnog odnosa bana Šokčevića prema Židovima nastaje jedna nova skupina privrednoga građanstva kojoj pripadaju

¹⁹ N. A. PLAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju*, str. 50.

²⁰ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 270. Rudolf BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1951., str. 257; Stjepan SRŠAN, „Slavonska industrija i obrti početkom druge polovice 19. stoljeća”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br.4., Osijek, 1997., str. 184.

²¹ R. BIĆANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 257.

²² I. KARAMAN, „Počeci industrijske privrede u Slavoniji (1850.-1860.)”, str. 102. I. Karaman prema spisu Trgovačke Obrtničke Komore Osijek, br. 39/1858. navodi da je tadašnji tajnik Komore Posner naveo da su glavni artikli drvne trgovine: slavonske dužice, željeznički pragovi, građevno drvo i grede. Ujedno ističe da su najkrupniji trgovci drvom u Osijeku A. Bonnet, M. Spissich, L. Neuwirth, A. Eisler, J. Pfeiffer i M. Szödönyi.

²³ A. ĐURAŠEVIĆ, „Industrijski razvitak Slavonije”, str. 405. U izvještaju Trgovačko obrtne komore u Osijeku za razdoblje od 1861. do 1863. ne navodi se nijedna pilana u Osijeku.

židovski veletrgovci, obrtnici, bankari, industrijalci, direktori, građevinski poduzetnici koji sudjeluju u ekonomskoj modernizaciji Slavonije, a koji će vrhunac doživjeti između dva svjetska rata.²⁴ Židovi su od tada svuda bili motor i glavni protagonisti modernizacije: zasnivali su industrijska poduzeća, štedionice i kreditne zavode, prednjačili u veletrgovini, uvodili nove oblike poslovanja i stvarali poslovne mreže, inicirali unošenje stranoga kapitala kao i uvoz i izvoz roba.²⁵ Može se reći da nema privredne grane u Slavoniji u kojoj važnu ulogu nisu imali Židovi. Osim u drvenoj i metalnoj industriji, izvozu slavonskih i bosanskih sirovina, bankarstvu i veletrgovini, bili su važni i u drugim proizvodnim djelatnostima, prehrambenoj industriji, preradi alkohola i pivarstvu, poticali su organiziranje i zajedničko nastupanje vinogradara, imali „špeceraje i delikatesne trgovine, često spojene s galanterijama”. Otvarali su prve, knjižare, tiskare, konfekcijske radnje i bazare preteče robnih kuća. Uz to bili su vlasnici ili najmoprimci gostionica, restauracija i svratišta/hotela koji su se pamtili naraštajima.²⁶

Godine 1906. posebnom uredbom omogućeno je da dionička društva osnivaju druga dionička društva. Od tada se osnivaju brojna dionička društva u kojima dominiraju Židovi, no njihova imena se ne vide iz naslova poduzeća ili naziva tvornice niti iz dioničkih skupština, već tek iz toga tko je bio ravnatelj i inženjer. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata Židovi su opskrbljivali hranom i drugim potrepštinama vojsku, što je nekima omogućilo silno bogaćenje, osobito onima koji su se bavili trgovinom čaja, zeljem i grahom. Manji dio židovskih obitelji stekao je za vrijeme rata veliko bogatstvo i neki od njih su zbog zasluga stekli plemićke naslove, dok je većina židovskog stanovništva ipak zajedno s Hrvatima podnijela posljedicu poraza Austro-Ugarske Monarhije u Prvom svjetskom ratu i naglo osiromašila.²⁷

²⁴ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 320-328; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Gospodarska politika u Hrvatskoj za vrijeme bana Josipa Šokčevića, Zbornik radova, Hrvatski ban Josip Šokčević, Zagreb-Vinkovci, 2000.*, str. 165.

²⁵ Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 324; Mirjana GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu - društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992., str. 420.

²⁶ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve...*; Lj. KOSIER, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II., Jevreji u Jugoslaviji*, str. 127-128. Prema Kosierovim podatcima velika većina Židova u Hrvatskoj i Slavoniji bila je zaposlena u privredi, od toga najviše u trgovini a potom u zanatima.

²⁷ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine, Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., str. 127-141.

Političke promjene 1918. godine imale su dalekosežne posljedice na ekonomski razvoj pojedinih dijelova Jugoslavije, pa se tako i ekonomski položaj Hrvatske relativno promijenio, gdje je Hrvatska od najmanje razvijene zemlje u sklopu Austro-Ugarske postala relativno jedna od razvijenijih područja. Industrija Hrvatske bila je u porastu između dva svjetska rata, ali je glavnina njezinih poduzeća postojala i prije 1918. godine, ali s manjim proizvodnim mogućnostima. U novoj državi došlo je do osnivanja novih tvornica, osobito u prvim poslijeratnim godinama. To vrijedi za drvnu i prehrambenu industriju i neke vrste građevinske industrije.²⁸ Ulaskom u novu državu i pred Židove su postavljeni novi izazovi. Do 1925. godine politika jugoslavenske vlade prema hrvatskom gospodarstvu bila je prilično liberalna, ali se zamjenom krune u dinar, a i ratnim porezom te bankarskom politikom, sredstva akumulacije prelijevaju prema Beogradu. Od 1925. do 1931. država jače kontrolira gospodarstvo, što otežava i Židovima poslovanje. Zabranjuje se slobodno osnivanje dioničkih društava, a carinskom politikom zabranjuje se u zemlju i uvoz mnogih proizvoda kojima su se do tada bavili Židovi. Uslijed toga dolazi i do unutarnjih migracija židovskih obitelji, iz manjih slavonskih sela židovske obitelji sele prema većim gradovima, a najčešće prema Zagrebu. Osobito se prazni Vukovar, koji je u jugoslavensku državu ušao kao značajna izvozna luka, a koji gubi taj status u korist Novog Sada i Bačke Palanke. Nakon 1931. godine Beograd preuzima gospodarstvo jugoslavenske države posve u svoje ruke i postaje privredno središte nove države. Židovi i dalje ulažu kapital u tvornice koje nastoje modernizirati, a time one postaju još privlačnije beogradskim vlastodržcima. Od 1934. država sve više preuzima dionice najvećih i najvrjednijih poduzeća gušeći ih politikom cijena, državnih narudžbi, a židovske tvrtke pokušavaju izbjeći taj proces seleći prodajne centrale izvan zemlje i na taj način izbjegavaju plaćanje poreza jugoslavenskoj državi. Poslije 1930. godine sve više se smanjuje posrednička uloga Židova u izvoznoj trgovini koja je do tada bila između 70-90 posto u njihovim rukama. Ekonomskom krizom bio je naročito pogođen financijski kapital Hrvatske te je samo dio banaka u Hrvatskoj dobio zaštitu od isplate uloga štedišama, a velik dio njih morao je likvidirati svoje poslovanje, među njima bile su brojne banke i štedionice koje su se nalazile u provinciji, a vodili su ih Židovi. Time je razbijena mreža na kojoj su Židovi zasnivali sigurnost i način svojeg poslovanja. Uspješno dalje mogu poslovati samo oni Židovi koji su se uspjeli integrirati u vladajuće srpsko društvo, međutim ni to ne pomaže svima. Državne vlasti Kraljevine Jugoslavije nisu mogle otvoreno nastupati protiv Židova, već su to činile prikriveno, onemogućujući im zapo-

²⁸ Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Industrija Hrvatske 1918.-1941.*, Zagreb, 2005., str. 15-40, 71.

šljavanje u ministarstvima, posebice onima koja su kreirala gospodarsku politiku. Jedan od prvih koraka prema ograničenju položaja Židova i poslovanja dogodio se 1940. godine kada je jugoslavenska vlada donijela uredbu/e koje su Židovima zabranjivale poslovanje, odnosno postavljeni su povjerenici u židovske trgovine koje su se bavile prodajom hrane i praktički je zabranjeno poslovanje svim veletrgovinama živežnih namirnica kojima su vlasnici bili Židovi. Isto tako, počele su se voditi istrage tko su sve vlasnici dionica u dioničkim poduzećima s tendencijom nacionalizacije stranog tj. židovskog kapitala.²⁹ Dana 31. listopada 1940. šef odjela za obrt, industriju i trgovinu banske vlasti Banovine Hrvatske donio je naredbu po kojoj privredna poduzeća i trgovine moraju dati podatke za katastar dionica, s time da svaki vlasnik dionica mora navesti državljanstvo, narodnost i vjeroispovijest, a pri promjeni vjeroispovijesti čak i vjeroispovijest u kojoj je rođen. Sastavljen je popis o sastavu dioničkih kapitala u Hrvatskoj koji je otkrio golemu ulogu stranoga kapitala na području Hrvatske. Po njemu je vidljivo da se domaći kapital Židova nalazio sa 63,70 % vrijednosti u industriji, 18,31 % u trgovini, međutim, zbog antisemitskih zakona udio židovskog kapitala je svaki danom slabio, a Židovi koji su mogli povući svoje kapitale iz jugoslavenske privrede to su i napravili dok su im prilike još dopuštale.³⁰

²⁹ A. ĐURAŠEVIĆ, *Industrijski razvitak Slavonije*, str. 403-425; M. KOLAR DIMITRIJEVIĆ, *Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine*, str. 127-141. Više o antisemitskim zakonima vidjeti u Ivo GOLDSTEIN, *Dva antisemitska zakona u Kraljevini Jugoslaviji 1940. godine*, *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, FF press, Zagreb, 2003., str. 395-405. Jedna uredba bila je „Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja s predmetima ljudske ishrane”, a druga „Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola”. Jugoslavenska vlada ove dvije uredbe odnosno dva zakona donijela je 5. listopada 1940. Potpisali su ih Dragiša Cvetković i Vladko Maček, a potom i drugi ministri. Uredbe su proglašene na teritoriju Banovine Hrvatske naredbom bana Ivana Šubašića 9. listopada 1940. godine.

³⁰ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, *Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939.-1941.*, *Povijesni prilozi*, 9., 1., Zagreb, 1990., str. 165-194.

Židovi gospodarstvenici po slavonskim gradovima

Budući da nemamo dovoljno prostora da spomenemo sva židovska imena i obitelji koje su značajne za razvoj gospodarstva u Slavoniji jer bismo potrošili stranice samo na nabranje njihovih imena, zbog toga ćemo ovdje izdvojiti samo značajnije gospodarske pothvate, i to u gradovima.

Naravno, kao prvi grad koji ćemo izdvojiti u ovom izlaganju je **Osijek**, jedan od najzanimljivijih gradova na prijelazu 19. u 20. stoljeće. Uloga Židova u gospodarskom životu grada je neizmjerana o čemu svjedoče knjige o povijesti Židova u Osijeku Zlate Živaković Kerže³¹ i moje,³² međutim zbog opsežnosti ovdje ćemo izdvojiti samo pojedince koji se ističu u razvoju industrije i bankarstva iako je njihov utjecaj u razvoju trgovine, obrtništva, tiskarstva neizmjeran. Zašto je Osijek bio toliko privlačan Židovima, ali i drugim useljenicima? Jedan od razloga bio je njegov gospodarski uspon. Zbog svog povoljnoga zemljopisnog položaja u blizini istočne i južne granice Osijek je postao pretovarno i raspodjelno središte za uvezenu robu te je bio jedno od glavnih središta žitne trgovine i trgovine stokom, što je dovelo do znakovitog povećanja broja poduzetnika koji su se bavili trgovinom. Najviše se novih trgovaca javilo u trgovanju mješovitom robom, a među njima isticali su se Židovi. Uz izgradnju prometnica, posebice željezničkih, došlo je do pojačanog iskorištavanja slavonsko-srijemskih šuma te jačanja prerađivačke industrije (drvene, prehrambene, tekstilne, kožne i drugih).³³ Osijek je isto tako početkom 20. stoljeća postao u stanovitoj mjeri željezničko čvorište produljenjem lokalnih željeznica. Ubrzaniji proces akumulacije domaćega kapitala u bankama i štedionfcama pozitivno se odrazio na porast privrede u nekoliko grana te osobito na širenje tvorničkoga poduzetništva u gradu. U Osijeku je 1910. radila jedna željeznička radionica, dvije tvornice strojeva, dva velika

³¹ Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća, *Osječki zbornik*, XXVIII, Osijek, 2007., str. 161-170; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.), *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., str. 428-434; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, *Časopis za suvremenu povijest*, 33., br.2., Zagreb, 2001., str. 476-493; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, Osijek, 2005., Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Stradanja i pamćenja, Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek, 2006.; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve*, Osijek, 1999.; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek, 1996.

³² Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 62-63, 82-86, 101-104, 117-150.

³³ Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 2., Zagreb, 2001., str. 478-479.

staklarska poduzeća, četiri građevna poduzeća, klesarija, ciglana, tvornica žigica, predionica pamuka, tvornica šećera, tri paromlina, plinara, tri tiskare i tri ugostiteljska poduzeća.³⁴ Udio osječkih Židova bio je golem u razvoju dioničarstva i trgovine, tvorničkoj industriji, ovdašnjim bankama i štedionicama i drugim gospodarskim ustanovama koje dobivaju izuzetnu važnost u sustavu nacionalne ekonomike, što je i utjecalo da je Osijek na prijelazu stoljeća jedan od najvećih i gospodarsko najrazvijenijih gradova Hrvatske.³⁵

Veliko značenje u gospodarskom razvoju grada Osijeka uz domicilno hrvatsko stanovništvo i Židove imali su i Nijemci, Srbi i Mađari. Tijekom 60-ih godina 19. stoljeća među Židovima je došlo do izdvajanja privrednika pa nastaje nova skupina građana kojoj su pripadali veletrgovci, trgovci, obrtnici, bankari, industrijalci, posjednici kapitala, direktori, građevinski poduzetnici i razne vrste posrednih poduzetnika (mešetari, agenti osiguravajućih društava, agenti za incasso/inkaso, komisione poslove i sl.).³⁶ Židovska elita u Osijeku nije pripadala samo imućnijem privrednom građanstvu, nego je bila i dio inteligencije kojoj su pripadali liječnici, profesori, odvjetnici, graditelji, umjetnici i druge visokoškolvane osobe.³⁷

Sve veće značenje Židova u gospodarskom životu Osijeka bila je posljedica pozitivnoga odnosa bana Josipa Šokčevića (1860. – 1867.) prema Židovima, ali i općih prilika u Monarhiji. Mnogi Židovi osnivaju poduzeća i otvaraju velike obrtničke radionice, a bilo je i onih koji su kupili neuspješne pogone te u njih ulagali riskirajući svoj kapital da bi ih u konačnici pretvarali u uspješna poduzeća. Sve je više trgovačkih i obrtničkih radnji koje se otvaraju u Osijeku u kojem je 1861. godine 218 trgovaca, 967 obrtnika i 6 veleobrti, a 1863. godine 230 trgovaca, 1011 obrtnika i 8 veleobrti,³⁸ a neka od njih su i u vlasništvu Židova. Tako su npr. Josip Weichinger, Leopold Herzog i Jeremija Schwarz 1862. u Osijeku otvorili staklanu, koja je u potonjem desetogodišnjem razdoblju djelovala kao oveća obrtnička radioni-

³⁴ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve...*, str. 13, 14, 20-22, 59, 60, 110.

³⁵ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, *Osijek*, 1996., str. 20, 36-38, 42, 43. Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.)*, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., str. 428-434.

³⁶ Iskra IVELJIĆ, *Uloga zagrebačke privredne elite u modernizaciji Hrvatske (1860.-1883.)*, neobjavljeni doktorski rad, Zagreb, 1997., str. 2-3.

³⁷ M. GROSS / A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, str. 421.

³⁸ Petar ĐIDARA, „Razvoj trgovine i obrtništva grada Osijeka od 1850. do 1995.“, *Gospodarstvo Osijeka 1196.-1996.*, Zbornik radova, Osijek, 1998., str. 63.

ca.³⁹ Još snažniji gospodarski uzlet Židova u Hrvatskoj nastupio je 1873. nakon dobivanja emancipacije. Značenje Židova gospodarstvenika u Trgovačko-obrtničkoj komori za Slavoniju u Osijeku bila je zapažena. Vrlo agilno su djelovali Marko Spiller, Gustav Epstein, Simon Frank, David Herrmann, Leopold Kern, Samuel Kohn, Isidor Schachtitz i Samuel I. Singer, Josip Kraus, Viktor Selinger i drugi.⁴⁰ Kao članovi Komore osječki Židovi su pripremali i sudjelovali kao izlagači na gospodarskim domaćim i međunarodnim izložbama/sajmovima.⁴¹

U Donjem i Gornjem gradu djelovalo je jako puno trgovaca i obrtnika, a jedna od značajnijih židovskih trgovačkih obitelji bila je obitelj Springer osnivači tvrtke *J. Springer i Petru*. Tvrtku su 1868. osnovali Josip Springer i Dragutin Petru, a budući da je 1885. J. Springer umro, tvrtku je naslijedio Bela Springer koji je poslovanje proširio.⁴² Tvrtka je klasični primjer koji svjedoči o prosperitetu osječkog gospodarstva krajem 19. stoljeća. Uz njega možemo spomenuti Bellu Hermanna, utemeljitelja *Prvog slavonskog zavoda za nabavu odore i opreme* u Donjem gradu.⁴³

³⁹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Gospodarska politika u Hrvatskoj za vrijeme bana Josipa Šokčevića“, str. 166; Igor KARAMAN, „Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije (1868.-1873.)“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 6., Zagreb, 1974., str. 110.

⁴⁰ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 101-103; M. KOLAR, „Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku“, str. 206-207; N. A. PLAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju*, str. 98.

⁴¹ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 117-121; Agneza SZABO, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873.*, L, Zagreb, 1987., str. 201-211; Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, *Knjiga - Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama - Osijek 1867.*, (poseban otisak) Slavonski Brod, 1969., str. 36-43; *Erste dalmatinisch-kroatisch-slavonische Ausstellung in Agram im 1864. Jahre*, 1864., str. 137-146; *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. u Zagrebu*, Zagreb, 1864., str. 153, 155, 157, 158, 189, 196, 235. Tako je npr. na *Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj gospodarskoj izložbi 1864.* u Zagrebu izlagalo 778 gospodarstvenika iz Slavonije, a iz Osijeka su, među ostalima, sudjelovali i trgovci Škender Löbl, koji je izlagao pijavice, Lavoslav Blau šiške, Dragutin i Josip Hiller te braća Obersohn pepeljiku, šiške, šljivovicu i vunu, Lavoslav Perles krzna i ljekarije, Josip Pfeiffer te Herman i Leopold Eisner vino i šljivovicu, a Lavoslav Krausz šljivovicu proizvedenu 1858. godine. Tvrtka *Spiller M. i sin* (Josip Posner i Marko Spiller) su izlagali svilena prediva, M. Löwenthal umjetno cvijeće, Mavro Krauss lule, a Josip Weichinger i drug različitu staklenu robu.

⁴² Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 122-123; M. KOLAR, „Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku“, str. 206-213; N. A. PLAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju*, str. 110-190; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Spomenica Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju Banu Khuen Hedervariyu 25. veljače 1884. Godine“, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, br. 7., Osijek, 2003., str. 55-72; Vlasta KOVAČ, „Neobavezne reminiscencije jedne bivše Osječanke“, *Hakol*, str. 61-62; listopad, 1999., 8.-9.; M. KOLAR, „Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku“, str. 206-213.

⁴³ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 123.

Jedan od vrlo uglednih i zapaženih trgovaca u ovom je razdoblju Julijus/Julijo Miskolczy/Miškolczy (1853. – 1907.), kasnije poduzetnik i pionir osječke industrije.⁴⁴ Krajem 80-ih godina 19. stoljeća napustio je obiteljsku trgovinu i od 1890. posvetio se zastupanju *Osiguravajućega društva Franco-Hongroise osiguranja za Hrvatsku, Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu* koje se bavilo osiguranjem robe na brodovima koji su plovili Dravom i Dunavom. Zahvaljujući tim poslovima postao je jedan od značajnijih dioničara *Dunavskoga parobrodarskog društva*. Uz to bavio se gospodarstvenim pitanjima i objavljivao članke u hrvatskim i mađarskim (budimpeštanskim) novinama. Vijećnik *Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju* bio je 15 godina (od 1886. do 1902.). Svojim se agilnim djelovanjem posebice isticao, pa je 1894. izabran za predsjednika Komore i na tom je mjestu bio sve do odstupanja zbog bolesti 1902. godine. Potaknuo je 1885. izgradnju konjskoga tramvaja, tada najsuvremenijega gradskog prijevoza u ovom dijelu Europe. Pripadao je ravnateljskim vijećima: *I. slavonskog dioničarskog društva za tvornicu stakla u Osijeku*, *I. općeg slavonskog štednog i pripomoćnog društva* i *Dioničarskog društva za konjsku željeznicu u Osijeku*, i *Kupališnog društva „Dianabad“*. Veliko mu je značenje u osnivanju i izgradnji paromlina *Union* u Gornjem gradu te je ravnateljskom vijeću pripadao do smrti. Bio je potpredsjednik Trgovačko-mjenbenoga suda Kraljevskoga sudbenog stola u Osijeku. Godine 1895. predvodio je deputaciju Komore u Zagreb povodom boravka kralja Franje Josipa I. Od 1897. tajnik je *Alliance Israelite* za Slavoniju, organizacije sa sjedištem u Parizu, te je pomagao izbjeglicama iz istočne Europe i pribavljao im dokumente za odlazak u prekomorske zemlje. Jedno vrijeme bio je i zamjenik predsjednika Židovske bogoštovne općine Osijek i predsjednik Židovske pučke škole u Gornjem gradu. Nekoliko godina bio je predsjednik *Osječkoga trgovačkog društva*, tajnik

⁴⁴ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, str. 16-17; Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, 1994., str. 31-44, 121-123, M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine”, 131. Julijus Miskolczy je pripadao poznatoj trgovačkoj obitelji mađarskoga podrijetla. U rodnom Mohaču je završio pučko školovanje gdje mu je prvotno živjela obitelj. U Pečuhu je polazio gimnaziju, a studirao je u Beču na četverogodišnjoj Trgovačkoj akademiji. Njegov otac Max/Mavro Miskolczy je u Mohaču stekao znatan imetak i 1870. s obitelji se preselio u Osijek. U Gornjem je gradu u Županijskoj ulici kupio kuću veletrgovca Leopolda Hillera i u prizemlju otvorio vlastitu trgovinu (kuća je bila vlasništvo obitelji do 1940. godine). U prvim godinama je trgovina vrlo uspješno poslovala, ali je 1876. zapala u poslovne neprilike pa se zbog toga Julijo morao vratiti iz Beča u Osijek da bi pomogao ocu u trgovini. Nakon očeve bolesti i smrti (1. travnja 1878.) preuzeo je s mlađim bratom Aleksandrom očevu trgovinu pomodne robe te ju uspješnim poslovanjem podignuo do zamjetne visine trgujući češkim i moravskim tekstilom.

gornjogradskog *Kasina*, revizor Dobrovoljnoga vatrogasnog društva u Gornjem gradu.⁴⁵

Među Židovima bilo je uglednih poduzetnika i bankara, koji su većini novčarskih zavoda (štedionica i banaka) bili vlasnici ili su imali dionice. Od druge polovice 19. stoljeća veliko značenje u cjelokupnom gospodarstvu Osijeka imala je Weismayerova i Sorgerova banka. Nastala je poticajem bankara i financijskog stručnjaka Oskara Weismayera/Weissmayera (1855. – 1931.)⁴⁶ te veleposjednika u Vladislavcima i veletrgovca Jakoba/Jakova Sorgera (1830. – 1896.).⁴⁷ Weismayer je bio izvrstan financijski stručnjak, savjetnik u Trgovinskom odjelu *Trgovačke i obrtničke komore za Slavoniju*, aktivan i u Upravnom odboru *Prve slavonske d. d. za Tvornicu stakla*. Zala-gao se 1889. za otvaranje banke koja bi financirala slavonsko gospodarstvo. Njegovu zamisao prihvatio je hrvatski ban Khuen Héderváry i 1892. dao osnovati *Hrvatsko-slavonsku zemaljsku hipotekarnu banku* u Zagrebu. Te se godine Weismayer udružio s Jakobom Sorgerom i otvorili su na uglu Kapucinske i Jägerove ulice (zgrada Josipa Kraussa; danas je tu poslovnic-a FINE) banku *Weismayer, Sorger & Comp.* U to je vrijeme bila primjer novčarske ustanove kakve su Židovi osnivali u manjim sredinama diljem Hrvatske. Na početku nije raspolagala velikim novčanim sredstvima i bila je vezana uz trgovinu tanina budući da je Weismayer od 1890. zajedno sa Sorgerom posjedovao tvornicu tanina u srijemskom mjestu Gunji. Njihova je banka ubrzo nakon osnutka preuzela funkciju ekspoziture Khuenove *Hrvat-sko-slavonske zemaljske hipotekarne banke* u Zagrebu. Od 1905. se Weisz-mayer i Julije Sorger, Jakobov sin, usmjeravaju prema češkom i moravskom kapitalu te uz pomoć „Živnostenske banke” iz Praga i ostalih financijera osnivaju Prvo hrvatsko-slavonsko d. d. za industriju šećera. Nazočni su i 1907. u osnivanju Tvornice strojeva. Godine 1909. njihova je banka postala *Hrvat-ska zemaljska banka d. d.* pod čiji će utjecaj doći svi novčarski zavodi u Osije-

⁴⁵ V. VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, str. 64-65, 104; Stjepan SRŠAN, „Zasluzni osječki građani krajem 19. stoljeća”, *Revija, Osijek*, br. 2., rujan-listopad, 1990., str. 62; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 126-128.

⁴⁶ N. A. PLAVŠIĆ, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju*, str. 110-190; M. KOLAR, „Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku”, str. 206-213; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Židovi u Osijeku*, str. 433; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Što se dogodilo s najvećom osječkom bankom poslije 1918. godine?”, *Osječki zbornik*, br. 22./23., Osijek, 1997., str. 209-228; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 132-135; 357-358.

⁴⁷ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 133-135; 346-347; Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1997., str. 72; Denis NJARI, *Vladislavci*, Vladislavci, lipanj 2012., str. 49-51. Bankovne poslove nakon smrti Jakoba Sorgera preuzeo je njegov stariji sin Julije, a veleposjed je naslijedio mladi sin Aleksandar/Šandor.

ku. Godine 1912. sudjeluju aktivno u osnutku Osječke ljevaonice željeza i tvornice strojeva (OLT). Prva potpora te banke bila je pomoć pri osnivanju *Paromlina Union*, koji je izgrađen 1891. budući da donjogradski parni mlin *Josip Krausz i sinovi* nije mogao pokriti cijelu potražnju za brašnom. Nalazio se na uglu Gundulićeve i Radićeve ulice, nedaleko od gornjogradskoga kolodvora i bio je u vlasništvu O. Weismayera i baruna Carla Leopolda Pfeiffera. Nakon požara 11. studenog 1911. na temeljima staroga paromlina „Union” sagrađen je novi uz pomoć ove banke. Navedeni bankari, tj. banka, sudjelovali su 1909. i kod pretvaranja Tvornice žigica u dioničko društvo (do tada je bila u vlasništvu Nijemca Adama pl. Reisnera). Tijekom 1912. otvorili su podružnicu u Zagrebu, i to kao 26. podružnicu. Godine 1914. banka je preuzela aktive i pasive *Hrvatske pučke banke Zagreb*. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata uredno je poslovala te je nastavila raditi i u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Njihova je banka 1922. preseljena u Zagreb i poslovala je od tada kao *Jugoslavenska banka d.d.* U njezinu sferu interesa ušle su od prije trgovačke tvrtke Weismayera i Sorgera i sve velike industrije Osijeka: Tvornica šećera, Osječka tvornica koža, Prvo slavonsko d. d. za tvorbu stakla i druge.⁴⁸

Osim Weismayerove i Sorgerove banke, Židovi su djelovali i u drugim novčaninim zavodima u Osijeku. U *Osječkoj štednoj zadruzi u Gornjem gradu* jedan od članova ravnateljstva bio je trgovac Samuel Berger. U *Trgovačkoj i obrtnoj banci d. d. u Osijeku* pročelnik Ravnateljskog vijeća je odvjetnik Hugo Spitzer, dioničari su Hugo Kohn i Dragutin Schwarz, a upravljajući ravnatelj Josip Kunetz. U *Štednoj i pripomoćnoj zadruzi Osijek Donji grad* skupštinar je Josip Kraus, koji je 1908. sa svojom tvrtkom *Josip Krauss & drug* osnovao *Bankovno komanditno društvo*. Godine 1911. otvorena je *Podružnica Hrvatske eskomptne banke iz Zagreba*, a članovi ravnateljstva su uz ostale i Adolf Krauss, predsjednik *Paromlinskog d. d.*, *Josip Krauss & sin.*, te veletrgovci Bela Springer, Filip Spitzer i Viktor Frank. Predsjednik *Pučke štedione i založnog zavoda d. d.* bio je odvjetnik Mosin Klein, a u odboru je bio trgovac Bela Buchwald.⁴⁹

Uz trgovinu, obrt i bankarstvo osječki Židovi bili su uključeni od kraja 70-ih godina 19. stoljeća u razvoj prehrambene, drvne, kožne, tekstilne, ke-

⁴⁸ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine”, str. 127-141; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve*, str. 119; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Što se dogodilo s najvećom osječkom bankom poslije 1918. godine?”, str. 209-228; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 132-135.

⁴⁹ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve*, str. 121-123; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 132-136.

mijske i druge industrije.⁵⁰ Budući da su trgovali žitom i brašnom, vrlo brzo su se uključili u suvremenu proizvodnju prerade žita otvarajući mlinove. Tako je u Donjem gradu 1879. na uglu južne strane današnjeg Trga bana Josipa Jelačića i Huttlerove ulice Josip Kraus/Krauss otvorio *Prvi osječki mlin na valjke*.⁵¹ Krauss je u ime svoje tvrtke kupio paromlin dotadašnjih vlasnika i osnivača Jeremije Schwarza i Leopolda Herzoga (osnovan 1862.) koji je 1879. pao pod stečaj. Registriran je 1881. kao *Paromlin Josip Krauss & sinovi*. Uložili su veliki trud i novac te su paromlin s uspjehom vodili dugi niz godina. Kvalitetno brašno izvozili su sve do Egipta na istok i Engleske na zapad. Godine 1906. pretvoren je dioničko društvo jer je prvotni vlasnik izvršio samoubojstvo. Od tada „Krausovim paromlinom”, kako je bio poznat među Osječanima, upravljaju sinovi Adolf Krauss ml., kao predsjednik, i Makso/Max Krauss kao potpredsjednik.⁵² Paromlin je 1913. izgorio u velikom požaru, ali je već sljedeće godine obnovljen, moderniziran onodobnom suvremenom tehnologijom.⁵³ Poslije Prvoga svjetskog rata osnovana je tvrtka „*Emila Kraus i sinovi*”, koja je posebno razvila proizvodnju matzota (mačesa) i nalazila se u Desatičinoj ulici (današnja Ulica Hrvatske Republike). Tvrtka je proizvodila sezonski maces (prije židovskoga blagdana Pesaha) od 10 do 15 vagona brašna i radilo je 60 do 70 žena uz nadgledanje rabina.⁵⁴

⁵⁰ Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Gospodarstvo u Osijeku i Vukovaru krajem 19. i početkom 20. stoljeća”, *Istočna Hrvatska: Osijek-Vukovar-Ilok*, zbornik radova, Osijek, 2002., str. 70-71; Stjepan SRŠAN, *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj*, Osijek, 1998., str. 12-19.

⁵¹ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 136-137; Z. LACKOVIĆ, „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka”, 2.; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Od vodenica na Dravi do osječkih (paro)mlinova, (Osvrt na prijelaz obrta u industriju – 19. i prva polovica 20. stoljeća)”, *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, sv. 25., Zagreb-Osijek, 2009., str. 87-102; S. SRŠAN, *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj*, str. 90.; J. LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 525.; Miroslava DESPOT, „Pokušaj kronologije nastanka židovskih poduzeća u Hrvatskoj od bečkog kongresa 1815. do raspada Austro-Ugarske 1918.”, *Novi Omanut*, br. 55., studeni-prosinac 2002., str. 11; Julijo MARTINČIĆ / Dubravka HACKENBERGER, „Prerada žita kao dio prehrambene djelatnosti grada Osijeka do 1990. godine”, *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, sv. 13., Osijek, 1997., str. 45-52; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve*, str. 121-123; Z. LACKOVIĆ, „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka”, str. 2; S. SRŠAN, *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj*, str. 90; Kod Lakatoša piše da je mlin izgrađen 1869. godine, a kod M. Despot 1863., no očito je i jedno i drugo pogreška. Istina je da je mlin postojao od 1862., no u vlasništvo Kraussa došao je tek 1879. godine.

⁵² Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Osječka sjećanja i svaštice (20. stoljeće)*, II. dio, str. 27.

⁵³ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Od vodenica na Dravi do osječkih (paro)mlinova”, str. 95-96; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina*, str. 66-67; J. LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 525; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 136-137.

⁵⁴ Slavica SINGER / Željko TURKALJ, „Industrija grada Osijeka od 1850. do 1996.”, *Gospodarstvo Osijeka 1196.-1996.*, Zbornik radova, Osijek, 1998., str. 144; Božo PLEVNİK, *Stari Osijek*, Osijek, 1987., str. 138.

Dioničko društvo „Union“ podiglo je *Paromlin „Union“* i zgrada mlina bila je jedna od najljepših arhitektonskih konstrukcija s velikim kapacitetom proizvodnje. Osnivači mlina bili su barun Carl Leopold Pfeiffer, Oskar Weismayer, Julije Sorger i drugi osječki bankari i veleposjednici. Članovi ravnateljstva od osječkih Židova bili su C. L. Pfeiffer, O. Weismayer, Samuel Berger, Josef A. Knobloch i Julius Miskolczy.⁵⁵ Mlin se razvio u jedno od najvećih poduzeća Slavonije zahvaljujući češkom kapitalu. Brašnom su opskrbljivali Beč i veći dio Češke. Godine 1902. postaje dioničko društvo. Mlin je zahvatio veliki požar 1911. da bi već sljedeće godine na ruševinama staroga mlina bio izgrađen novi. Istodobno je diljem Slavonije izgrađeno nekoliko mlinova koji su pripadali akcijama toga paromlina. „*Union*“ je imao svoje filijale u mađarskom gradiću Barcsu. U Osijeku je od 1914. u prostorijama mlina bila i tvornica tjestenine.⁵⁶

U židovskom vlasništvu bio je i paromlin „*Merkur*“ koji je utemeljio u Novom gradu 1908. Stjepan Urban. Zgrada se nalazila u Divaldovoj ulici, tj. današnja Ulica Josipa Reihla-Kira, kod izlaza na Tenjsku cestu. Tri godine potom ga je otkupio Herman Mautner i proširio ga u nekoliko navrata. Mlin je uveden u sudsku protokolaciju 1911. kao *Merkur mlin Herman Mautner i drugovi*, komanditno društvo Osijek. Radio je na parni pogon i zapošljavao 22 radnika, 6 službenika i namještenika.⁵⁷ Svi ti mlinarski pogoni radili su i nakon završetka Prvoga svjetskog rata, a neki od njih su i prošireni. Uz spomenuta mlinarska poduzeća u vlasništvu Židova godine 1921. tvrtka Žige Schwartza otvorila je novi manji mlin na motorni pogon pod nazivom *Motorni mlin i tvornica leda*. Uz proizvodnju brašna, pored tvornice izgrađen je pogon za proizvodnju leda.⁵⁸

Uz mlinarstvo Židovi su se uključili i u preradu šećerne repe pa je u Osijeku na njihov poticaj potaknuta prva proizvodnja šećera, i to već 1893. kada

⁵⁵ *Obrtnik*, 27. i 28. -25. rujna 1891.

⁵⁶ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 137-138; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina...*, str. 67-68; J. LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 534-535; S. SRŠAN, *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj*, str. 110; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Od vodenica na Dravi do osječkih (paro)mlinova”, str. 97-98; J. MARTINČIĆ / D. HACKENBERGER, „Prerada žita kao dio prehrambene djelatnosti grada Osijeka do 1990. godine”, str. 47; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Što se dogodilo s najvećom osječkom bankom poslije 1918. godine?”, str. 209-228.

⁵⁷ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina*, str. 68-69; J. LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 535-536; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, „Od vodenica na Dravi do osječkih (paro)mlinova”, str. 98; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 138-139.

⁵⁸ J. LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 517; Z. LACKOVIĆ, „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka”, str. 2; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 139.

ju je na skupu *Slavonskog gospodarskog društva* u Osijeku iznio veterinar i ekonomist Mirko Hermann. Doduše, do ostvarenja se čekalo nekoliko godina, a onda je u prostorijama *Trgovačko obrtničke komore za Slavoniju* 24. rujna 1905. osnovano *Hrvatsko-slavonsko d. d. za industriju šećera*. Izgradnja tvornice šećera počela je 9. studenog 1905., a završena je 1. rujna 1906. kada je i započela proizvodnja šećera. Osnivači i utemeljitelji, uz ine osječke gospodarstvenike, bili su Mirko i Emanuel Hermann.⁵⁹

Udio Židova bio je i u pokretanju *Prve hrvatsko-slavonske tvornice šećernih proizvoda i čokolade u Osijeku* (1907.), odnosno *Prve osječke tvornice kandida i čokolade Kaiser & Stark* (naziv od 1920. godine). Utemeljitelji su bili, uz ostale, suvlasnik *Tvrtke Salamon Weisz & David Hermmann* Dragutin Hermann, trgovac Max Herzl, veleindustrijalac i zastupnik grada Osijeka Adolf Krauss ml., veleindustrijalac i vijećnik *Trgovačke obrtničke komore za Slavoniju* Makso Krauss, suvlasnik *Tvrtke Dragutin Spitzer* Filip Spitzer te posebnik Hugo Weisz, stariji.⁶⁰

Židovi su bili među prvima uključeni i u pokretanje tvornice žestokih pića. Jedni od prvih proizvođača ruma bili su Mavro Adler i Marko Frankl, koji su 1873. utemeljili *Tvornicu likera i ruma*. Uz rum i liker, proizvodila se i rakija – šljivovica. Neke od najpoznatijih pecara i velepecara u Osijeku bile su u židovskom vlasništvu: *I. Berger & sin*, *tvornica rakije, ruma, konjaka i likera* (od 1900. *I. Berger, tvornica voćne rakije i trgovina s vinom na veliko*); *Herman & Weiss*, *tvornica rakije, ruma, konjaka i likera* te *Salamon Schwarz & sinovi*, *tvornica rakije, ruma, konjaka i likera*.⁶¹

Osim poljoprivredno-prehrambene industrije u drugoj polovici 19. stoljeća utemeljena je i tvornica sapuna poznatoga gospodarstvenika Samuela Reinitza. Pogon se nalazio u Donjem gradu, na današnjem prostoru „Saponije” u Ulici Matije Gupca. Tvornica je 1907. proširena i modernizirana pa se osim sapuna proizvodio špirit, parafin i vosak za svijeće. Radila je do 1922.

⁵⁹ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina*, str. 69-71; Z. LACKOVIĆ, „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka”, str. 2; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 139.

⁶⁰ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina*, str. 72-74; Z. LACKOVIĆ, „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka”, str. 2; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 139. Uz njih se navode i ravnatelj *Dioničke tvornice šećernih proizvoda* u Lobositzu Alfred Laessing, saborski zastupnik i potpredsjednik „Slavonskog gospodarskog društva” Vaso Muačević, saborski zastupnik i odvjetnik dr. Ante Pinterović, posjednik nekretnina Stjepan Piller, posjednik i gradski zastupnik Šandor Popović, vlasnik pivovare i gradski zastupnik Koloman Šeper, veleposjednik Franjo Ksaver Schmidt i zastupnik Osijeka Ivan Tittjung.

⁶¹ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 140.

kada ju je kupio njemački industrijalac Georg Schicht iz Usti na rijeci Labi te ju dalje modernizirao.⁶²

Iako je metalska industrija u Slavoniji bila nešto slabije razvijena, u razvoj prerade željeza u Osijeku bili su uključeni Židovi. Iako nisu bili vlasnici, djelovali su kao članovi društva, pa su tako članovi Konzorcija *Tvrtke Schnier & Urban*, koja je preuzela djelatnost popravljivaonice strojeva i lijevaonice željeza u Osijeku, bili odvjetnik Hugo Spitzer, u ime *Osječke štedionice Sorger, Weismayer & drug* te Oton Fellner u ime *Osječke štedne zadruge* i ravnatelj *Paromlina Union*.⁶³ Oni su osnovali poduzeće *Osječka lijevaonica željeza i tvornica strojeva d. d.* (potonji OLT).⁶⁴

Dragutin Spiller osnovao je 1899. strojobravaru i lijevaonicu željeza. To je bilo obrtno poduzeće koje je radilo bez pogona strojeva i zapošljavalo samo 2 radnika.⁶⁵ Obitelj Berger se uz proizvodnju rakije pojavljuje u još jednoj proizvodnji koja će cijelo stoljeće biti prepoznatljiva. *Tvrtka Berger i drug* je 1896. preuzela glavno zastupstvo gospodarskih strojeva iz Budimpešte.⁶⁶

I u pokretanju tekstilne industrije u Osijeku značajan je udio Židova. Tako je 1896. u Donjem gradu Ferdinand Sachs podigao predionicu vune i tkaonicu vunene robe, a Filip Stein tri godine potom otvorio tkaonicu platnenog damasta. Na vlastitoj pustari Seleš, nedaleko od Osijeka, Oton Pfeiffer utemeljio je Tvornicu konoplje.⁶⁷

Slavonija je obilovala hrastovim šumama pa ne iznenađuje da su se i u razvitak drvne industrije uključili Židovi. Gradili su pilane iz kojih se drvo odvozilo čak i za europske proizvođače. Najpoznatiji vlasnik pilane bio je Isidor Frank, veleposjednik, trgovac drvom i građevinski poduzetnik. U Osijek

⁶² Z. LACKOVIĆ, „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka”, str. 2.

⁶³ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina*, str. 78-80; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 140-141.

⁶⁴ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 141. *Vjesnik Županije virovitičke*, br. 11, Osijek, 1. lipnja 1912.; *Narodna obrana*, br. 128, Osijek, 6. lipnja 1903. Među utemeljiteljima ove tvornice 1903. našli su se Oskar Weismayer, I. N. Schulhof te Emanuel Herrmann. U ravnateljstvo tvornice izabrani su O. Fellner, Mirko Herrmann, F. K. Schmidt, Julijo Sorger, a u nadzorni odbor Emanuel Herrmann.

⁶⁵ J. LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 207; S. SRŠAN, *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj*, str. 44.

⁶⁶ Z. LACKOVIĆ, „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka”, str. 2; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 141.

⁶⁷ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina*, str. 84; J. LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 314.

je došao iz Slovačke 1877. kao predstavnik bečke tvrtke za trgovinu drvom *Haas & Deutsch*. Dvije godine kasnije u dogovoru s *Tvrtkom Haas & Deutsch* osnovao je u gradu na Dravi vlastito poduzeće za eksploatiranje šume i izvoz drva *J. Frank & Co.* u koje je uključio i mlađeg brata Juliusa te šogora Ferdinanda Feinea. Nakon Juliusove smrti za partnera uzima nećaka Josipa Franka, koji tu ostaje do 1905. godine. Nakon pune 32 godine koje je proveo na čelu tvrtke, čiji je istodobno bio i osnivač i vlasnik, 1911. povlači se iz posla na svoje imanje u Ivandvoru, a tvrtku preuzimaju njegovi sinovi Viktor i Aurel. Tvrtka je postojala do sredine 30-ih godina 20. stoljeća kada je prestala s radom jer je iscrpila sirovine.⁶⁸ Uz pilane uključili su se u široku proizvodnju drvnih proizvoda (izrada bačava, pokućstva, drvenih pre-
rađevina, štapova, košara, drvenoga kućnog obrta i dr.).⁶⁹

Jedan od poznatijih osječkih građevinskih poduzetnika i važan poduzetnik za proizvodnju opeke bio je Ignat Natan / Isidor Nathanel Schulhof (1846. – 1924.). Prvotno je bio glavni dioničar u *Društvu za proizvodnju opeke / Društvo osječke parne ciglane*, koje je počelo s radom 1880. godine. Početkom 1882. kupio je tu ciglanu i modernizirao ju i tada posluje pod imenom *Parna ciglana, tvornica kreča i leda d.d.* Za dobru kvalitetu proizvoda bio je nagrađen počasnom diplomom na izložbi 1889. godine, kao i na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. Schulhof je u svojem vlasništvu imao i bivšu ciglanu Pavla Rohrbachera koja se nalazila na Vinkovačkoj cesti. Tu je razvio vrlo jaku opekarsku proizvodnju. Početkom 1900. prekupio ju je osječki graditelj Franjo Wybiral. Poduzeće je prestalo djelovati u međuratnom razdoblju.⁷⁰

Godine 1874. trgovci David Wiliam Klein (1818. – 1893.) te njegov sin Antun sjedinili su poslovanje i osnovali tvrtku *D. W. Klein & sin (W. Klein & Sohn)*. Ta se tvrtka bavila graditeljstvom i trgovinom građevinskih proizvoda i posebno se istaknula u izgradnji željezničke pruge Vinkovci – Brčko

⁶⁸ Zdenka ŠIMONČIĆ-BOBETKO, „Izvlaštenje veleposjedničkih šuma u Hrvatskoj 1919.-1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2.-3., Zagreb, 1993., str. 236; M. DESPOT, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873.-1880.*, str. 237, 238, 278; Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 141.

⁶⁹ S. SRŠAN, *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj*, str. 26.

⁷⁰ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 141-142, 343-344; *Opeka*, urednik Marjan Jakšić, Osijek, 1983., str. 15-16; Stjepan SRŠAN, *Povijest osječkih udruga i klubova*, Osijek, 1994., str. 15-34; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, str. 211; J. LAKATOŠ, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 517; S. SRŠAN, *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj*, str. 122; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Š tradicionalnih na nove puteve, trgovina*, str. 94; Slavica SINGER, Željko TURKALJ, *Industrija grada Osijeka od 1850. do 1996.*, *Gospodarstvo Osijeka 1196.-1996.*, Zbornik radova, Osijek, 1998., str. 177-178.

(1885.). David Wiliam Klein bio je ugledni inženjer, poduzetnik, ekonomist i graditelj, a i poznat je kao inicijator zagrebačke uspinjače.⁷¹

Židovi su uz vlastita poduzeća bili uključeni i u neka druga osječka poduzeća kojima nisu izravno bili vlasnici. Spominju se kao dioničari ili zaposlenici raznih tvrtki. Tako je predsjedatelj *Staklane dioničkog društva* u Osijeku bio Oskar Weismayer, a dioničari Aleksandar Justus i Lavoslav Selinger. U ravnateljstvo *Osječskog skladišta* izabrani su Otto Fellner, Josip Kunetz, Julijo Pfeiffer, Hugo Weiss, Hugo Spitzer, a u nadzorni odbor Hinko Diamant, Emil Schwartz i Josip Weissberger.⁷²

U međuratnom razdoblju u Osijeku je i nadalje središte Trgovačko-obrtničke komore, koja je preustrojena u Komoru za trgovinu, obrt i industriju s četiri odjela, a od 1932. djeluje kao Obrtnička komora i Trgovačko-industrijska komora. U gradu su prometna skladišta, tvornica šibica, dvije tvornice pokućstva, tri velika i dva srednja paromlina, ljevaonica željeza, šećerane, dvije pivovare, tvornica lana, tvornica kandida, tvornica sapuna, više drugih poduzeća, nekoliko novčarskih i srodnih društava, brojne veletrgovine, trgovine, obrtničke radionice.⁷³ Većina poduzeća kojima su vlasnici bili Židovi ili dioničari nastavila je s radom i u međuratnom razdoblju, osobito u industrijskoj proizvodnji. U industrijskoj proizvodnji udio židovskoga kapitala najveći je bio u prehrambenoj grani, i to mlinskoj industriji. S radom je i dalje nastavio gornjogradski *Union paromlinski d.d.* (Weismayer, Pfeiffer i Sorger), potom donjogradski *Paromlin Josipa Kraussa & sinovi, d.d.*, u Novom Gradu *Parni mlin Herman Mautner*. Utemeljena su i neka nova postrojenja. Žiga Schwartz 1921. utemeljio je *Motorni mlin i tvornicu leda*, Gustav Krausz je 1920. osnovao *Tvornicu poslastica i čokolade*, kao i Adolf Krakauer koji je utemeljio *Tvornicu suhomesnate robe*. Mavro Adler i

⁷¹ Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 142-143; Z. LACKOVIĆ, „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka”, str. 2; Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve, trgovina*, str. 94. I. KARAMAN, „Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske”, str. 101; B. PLEVNIK, *Stari Osijek*, str. 83; M. KOLAR, „Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku”, str. 206-213; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Spomenica Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju Banu Khuen Hedervariyu”, str. 55-72.

⁷² Lj. DOBROVŠAK, *Židovi u Osijeku*, str. 143; Stribor SCHWENDEMANN UZELAC, *Leksikon smrti*, Slavonski Brod, 2011., str. 111-112; Branko OSTAJMER, „Povijesne bilješke o obitelji Selinger”, *Scrinia Slavonica*, br.10., Slavonski Brod, 2010., str. 290-340; Zlata ŽIVAKOVIĆ KERŽE, Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 39., br. 1., Zagreb, 2007., str. 97-116; 107-114. U radu Zlate Živaković Kerže nalazi se popis nekretnina, trgovina, poduzeća oduzetih za vrijeme NDH osječkim Židovima. Sačuvani podatci o podržavljenoj imovini osječkih Židova govore da se 52 % prijeratnih Židova u Osijeku bavilo trgovinom, 26 % obrtom, 15 % je posjedovalo nekretnine i kuće, a 7 % se bavilo industrijom i ugostiteljstvom.

⁷³ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, str. 12.

Marko Frankl bili su vlasnici *Tvornice likera, ruma i rakije*, a velepecare su imali *I. Berger & sin* kao i *Hermann & Weisz* i *Salamon Schwartz & sin*. Melchior Licht bio je vlasnik *Tvornice poljoprivrednih oruđa i plugova*. Filip Stein je uz trgovinu čarapa posjedovao i tkaonicu damasta. Godine 1919. Adler je utemeljio *Keramičku tvornicu d.d.*, a ona je 1922. prešla u ruke glavnog dioničara Reinitza. U Donjem gradu Samuel Dirnbach otvorio je prvu hrvatsku tvornicu papira i papirnate robe *Mursa Mill*. Jakob Glied je imao šumarsko poduzeće, Žiga Wollner staklanu, a Ružica Kohn mljekaru „Merkur”. Hugo Kolar (prije Kohn) dijelio je sa Belom Springerom vlasništvo tvrtke *J. Springer & Petru*, a nakon smrti Bele 1933. Hugo je preuzeo tvrtku s bratom Dragutinom i sinom Pavlom. Potom je kupio zgradu Jugoslavenske udružene banke u Kapucinskoj i električne strojeve za pletenje i 1936. pokrenuo je tvornicu čarapa i pletenina „Mara”. I nadalje je udio Židova bio velik u osječkom građevinarstvu, kao i udio u bankama i novčarskim zavodima. Novčarsko poduzeće *Sorger, Weiszmayr & Comp.* preraslo je u veliki novčarski zavod za podizanje gospodarske industrije u Slavoniji, zahvaljujući podršci Živnostvenske banke iz Praga, a 1922. Oskar Weiszmayr se odselio u Zagreb gdje je svoju osječku banku preimenovao u *Jugoslavensku banku d.d.*⁷⁴ Dolaskom ustaša na vlast, nekretnine i židovska poduzeća u Osijeku su podržavljena, nakon rata nacionalizirana te danas postoje samo neka pod drugim imenima i izmijenjenom djelatnošću.

Ovdje treba istaknuti i pionire u eksploataciji i preradi drvne mase na području srednje i jugoistočne Europe, veleindustrijalce i vlasnike goleme drvoprerađivačke kompanije braću Gutmann de Gelsea. Obitelj Gutmann (mađarski trgovci i industrijalci židovskog podrijetla) je 1884. nedaleko od rijeke Drave kupila pustaru Belišće te će zahvaljujući njima nastati Belišće pokraj Valpova kao naselje za radnike u drvoprerađivačkoj industriji.⁷⁵ U Belišću pokreću pilanu te tvrtka Gutmannovih postaje krajem 19. i početkom 20. stoljeća najveće drveno poduzeće u Slavoniji te veliki izvoznik plemenite slavonske hrastovine u zemlje zapadne Europe. Napredak industrije zahtijeva i razvoj prometnih puteva, pa Gutmannovi prvo osnivaju kratku industrijsku prugu. Ta industrijska pruga povezivala je pogone u Belišću s najudaljenijim šumskim eksploatacijama, kamenolomima, ribnjacima u vlasništvu obitelji, a

⁷⁴ Z. ŽIVAKOVIĆ KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, str. 27-32.

⁷⁵ Hrvoje VOLNER, Odnos poduzeća S. H. Gutmann d.d. prema sindikatima, *Studia lexicographica*, god. 2., br. 2., 2008., str. 101-126; Hrvoje VOLNER, Drvna industrija Slavonije s posebnim osvrtom na obitelj Gutmann do kraja 1918. godine, *Historijski zbornik*, LXV, Zagreb, 2012., br. 2., str. 453-476.

služila je i prometu putnika.⁷⁶ Već 1889. osnivaju i dioničko društvo Slavonsko-podravske željeznice s razgranatom mrežom teretnog i putničkog prometa. Godine 1896. ova je pruga spojena s međunarodnom prugom koja je spajala mađarski Szentlőrinc sa Slatinom i Našicama, a 1907. u mrežu se uključuje i podgorje Papuka gradnjom pruga koje povezuju Moslavinu s Voćinom s odvojcima do Orahovice i Slatinskog Drenovca. Posljednja dionica izgrađena je od Belišća do Osijeka 1908. godine čime se povezala Slavonija s užom Hrvatskom i na taj način se Slavonija gospodarski ojačala. Uz parnu pilanu, Guttmanov kombinat obuhvaćao je tvornicu bačvi, tvornicu tanina, destilaciju drva i cijeli niz dodatnih pogona i djelatnosti kao što su radionica za popravak s ljevaonicom, kamenolomi, ribnjaci, pekara, motorni mlin, ciglana, vodovodna i električna centrala i drugo.⁷⁷ Iz tih njihovih pothvata proizašla je i potreba za radnom snagom, što je dovelo i do priljeva doseljenika s područja Mađarske, Češke i Austrije. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata tvrtka je stagnirala, a u travnju 1918. pretvorena je u dioničko društvo *S. H. Gutmann d.d. Belišće* i sjedište tvrtke se premješta iz Budimpešte u Belišće. Između dva svjetska rata dolazi do zastoja u proizvodnji i prodaji robe, pa je tvornica bila prisiljena na preorijentaciju i modernizaciju. Poduzeće je 1945. konfiscirano, a 1946. postaje Šumsko industrijsko poduzeće Belišće. Još će nekoliko puta promijeniti naziv, a od 2012. posluje pod imenom *Duropack Belišće d.o.o.* kojem je jedini vlasnik tvrtka *Duropack GmbH Austria*.⁷⁸

Vinkovci su snažan gospodarski napredak doživjeli u međuratnom razdoblju zahvaljujući ulozi jednog od najvećih željezničkih čvorišta u novoj državi. Židovi su se u Vinkovcima, kao i u većini slavonskih gradova, bavili trgovinom i obrtom te su do Prvoga svjetskog rata znatno proširili ponudu obrtničkih i trgovačkih proizvoda u Vinkovcima i okolici. U Vinkovcima su stvorili snažno središte tiskarstva i knjižarstva. Isto tako, bili su među najznačajnijim vlasnicima industrijskih tvrtki u području prehrambene, drvoprerađivačke, kožarske, metalske, građevinske i tekstilne struke. Židovske obitelji koje su utjecale na gospodarski razvitak grada u prehrambenoj industriji su: paromlin Ljudevita Engela, paromlin Mandl i Schlesinger, paromlin Mandl i Augenfeld i paromlin Mavro Schlesinger. Hinko Bresslauer, Borovic

⁷⁶ H. VOLNER, Odnos poduzeća S. H. Gutmann d.d. prema sindikatima, str. 101-126.

⁷⁷ A. ĐURAŠEVIĆ, Industrijski razvitak Slavonije, str. 415.

⁷⁸ Hrvoje VOLNER, Odnos poduzeća S. H. Gutmann d.d. prema sindikatima, *Studia lexicographica*, god. 2., br. 2., 2008., str. 101-126; Hrvoje VOLNER, Drvna industrija Slavonije s posebnim osvrtom na obitelj Gutmann do kraja 1918. godine, *Historijski zbornik*, LXV, Zagreb, 2012., br. 2., str. 453-476. <http://www.belisce.net/kronoloski-pregled-naziva-tvrtke-u-beliscu/> (26. 10. 2015.)

i Rosenberg proizvodili su rum i liker na veliko, Mavro Wiener octenu kiselinu, Jakon Schlesinger i sin ulje iz bundevskih koštica, a Anton Weiss prešao je ulje. U drvoprerađivačkoj industriji ističu se paropilana i trgovina drva *Engel Adalbert i brat*, parna pilana *Henn i Herzog* vlasnika Ernesta Hehna i Jakoba Herzoga, a bačve su proizvodili *Eisler i sinovi*. U metaloprerađivačkoj industriji ističu se Benjamin Zilzer koji je imao *Prvu vinkovačku ljevaonicu željeza i tvornicu strojeva*, a obitelj Ignjata Grossa bila je u vlasništvu najveće slavonske tvornice lijevanog poljoprivrednog alata, emajliranih štednjaka i peći *Ferolim*. Građevinsko poduzetništvo bilo je u rukama Maksa Bernatha, dok je tekstilnu industriju predvodila *Tvornica vate Viteks* Armina Borovica i *Tvornica vate Sirovina* Paule Schlesinger i prediona vune *Deutsch i Wiener*. Obitelj Borovic razvijala se gospodarski na tri područja: uz tvornicu vate, Armin Borovic je sa sestrom Reginom Rosenberg pokrenuo agenturni i komisioni posao te su imali veleprodaju vina i žestokih pića. U kožarskoj industriji najpoznatiji su Albert Beck i Herman Marton koji je imao tvornicu koža *Braća Marton* koja će kasnije postati *Tvornica Boris Kidrič*. Obitelj Marton je dala značajan doprinos gospodarstvu grada Vinkovaca u prvoj polovici 20. stoljeća. Od skromne kožarske radionice oni su svoj posao razvili do moderne tvornice kože i velike trgovine kožom i priborom.⁷⁹

I **Slavonski Brod** je zahvaljujući židovskim obiteljima postao industrijsko i privredno središte. Jedan od prvih gospodarstvenika u Brodu bio je Sigmund Eichorn (1841. – 1897.), veletrgovac drvetom, ugljenom i koksom te zastupnik *North British Assurance Company* i izvoznik drveta iz Bosne. Značajniji industrijalac u Brodu je bio poduzetnik i diplomat (počasni konzul Portugala u Zagrebu) Aleksandar Ehrmann (1879. – 1965.), poslovni i organizacijski genij, zaslužan za razvoj obiteljske tvrtke *Slavonija DI* („Slavonija” društvo na dionice za industriju drva), koju je 1904. utemeljio njegov brat Leo. Isto tako, Aleksandar Ehrmann bio je ključni čovjek u osnivanju brodske *Tvornice parnih kotlova Tubus*, velike Pecare alkohola *Pachany*, *Tvornice za izradu poljoprivrednih strojeva Oranica*, jedan je od osnivača današnjeg *Holdinga Đuro Đakovića* i osnivač *Tvornice vagona, strojeva i mostova* (1921., kasnije Đuro Đaković). Bio je suvlasnik najveće tvornice namještaja u Austro-Ugarskoj *Bothe & Ehrmann* u Zagrebu, dioničar industrijskih poduzeća u drugim gradovima ne samo u Monarhiji već i izvan nje. Uz njega u Brodu ističu se Adolf Schwarz/Daničić, ravnatelj *Tvornice petroleja Danica* (od 1892.) te poduzetnik Max Wener Bosnić (1889. – ?), nasljednik od 1919. A. Ehrmanna na funkciji direktora *Slavonije DI*. Ovdje

⁷⁹ Tomo ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek, 2002., str. 187-199, 331-358.

ćemo spomenuti poduzetnike i trgovce Viktora (1838. – 1906.) i Hugu Selingera (1866. – 1928.), vlasnika tvornice pjenice i pekmeza od šljiva Josipa Adlera (1865. – 1930.) te graditelja i suvlasnika *Prvog brodskog paromlina* (1880.) i člana ravnateljstva brodske štedionice Salamona Merkadića (1845. – 1915.) kao i tiskara Hinka Schulmanna (1856. – 1928.), čija je tiskara djelovala gotovo 60 godina. Salamon Mekradić bio je zajedno sa zetom Maxom Kohnom vlasnik i većinski dioničar *Tvornice parnih kotlova i cijevi TUBUS d.d.* osnovane 19. veljače 1921.⁸⁰

U **Slavonskoj Požegi** Židovi su kao i kod većine gradova bili najzastupljeniji kao trgovci i obrtnici. Prvi požeški industrijalac bio je Lavoslav Rosenberg koji je uz svjećarski i sapunarski zanat otvorio i prvu pecaru. U drugoj polovici 19. stoljeća požeški sitni židovski trgovci zaslugom mukotrpnog rada postaju veletrgovci i imućni ljudi koji sudjeluju u procesu industrijalizacije grada. Osnivači su banaka, ali i vlasnici brojnih tvornica u gradu. Kao vlasnici mlinova i paromlinova spominju se: *Prvi požeški mlin na valjke „Braća Kohn“*, vl. Adolf i Armin Kohn; Mlin na rijeci Veličanki, vl. Vilim Schlesinger; paromlin u Bektežu vl. Klein i Grünwald; veliki paromlin dioničkog društva „Ema mlin“ u Požegi (podignut 1910. – 1925.), vl. Bernardo Löwinger i moderni motorni mlin, vl. Žiga Sternberg (podignut 1921.). Tvornicu destilacije drveta u Orljavcu imao je Jakob Müller, štampariju Lavoslav Klein, a poslije njega nasljednici Adolf Hoffer i Isidor Engel. Tvornicu soda – vode i krahla Vilim Blum, a staklanu u Dubokoj Jacques Müller. Vlasnik *Tvornice strojeva Steiner & Roth* bio je Jakob Roth. Vlasnici tvornica alkoholnih pića i pecara bili su u Požegi: Lavoslav Rosenberg, Ignjat Schlesinger, Žiga Sternberg, Feliks Adler, u Velikoj Hinko Neumann i u Ruševu Filip Engel. Židovi su bili vlasnici i brojnih pilana i tvornica drvene građe u gradu. Pilanu u Bektežu imao je A. Bernsteina, u Velikoj Ignac Deutsch, u Zvečevu (osnovana 1890.) obitelj Deutsch iz Voćina. Parnu pilanu i drvorezbariju u Požegi držao je Jakob Müller, potom je u gradu bila pilana Drvenoga konzorcija „Slavonija“ d.d. iz Zagreba (obitelj Ehrmann), pa pilana „Braće Kohn“ i parna pilana „Ema mlin“ d. d. Požega vl. Bernarda Löwinger. U Velikoj je bila šumska manipulacija „Buchwald“, vl. Bela Buchwald; u Pleternici je bilo šumsko poduzeće „Grassl, Schenk i drug“ u vlasništvu mađarskih Židova, potom pogon za proizvodnju drvene građe u Pleternici, vl. Deszö Lederer iz Sombora. Mautner i drugovi bili su vlasnici „Prve požeške tvornice cementnog crijepa i opeke“. Hinko Neumann bio je

⁸⁰ Stribor UZELAC SCHWENDEMANN, *Židovski Brod*, Slavonski Brod, 2011., str. 22-53; Stribor UZELAC SCHWENDEMANN, *Leksikon smrti*, Slavonski Brod, 2011.

vlasnik Tvornice obuće, a Ilija Kohn „Tvornice konfekcijske robe Ilija Kohn” koja je nakon 1945. postala krojačka zadruga „Sloga”, a potom požeška Industrija modne konfekcije „Sloga”. Tvornice oca imali su Ignjat Schlesinger i Žiga Sternberg. Najpoznatije tvornice sa židovskim kapitalom u Požegi bile su *Tvornice konjaka, likera i ruma Žiga Stern i drug; Tvrtka Stock (Cognac) Brandy Medicinal d. d. Požega* (1921.),⁸¹ *Tvornica šećerne robe, čokolade, bombona i biskvita d.d. Požega*, kasnije Nestlé (1924.) i *Trgopromet d.d. Požega* (1922.).⁸²

Slično je i s **Vukovarom** čiji se razvoj u drugoj polovici 19. stoljeća povezuje uz razvoj prometa Dunavom. Razvija se trgovina koja pridonosi i razvoju bankarstva, a u osnivanju prvih banaka i većih manufaktura sudjeluju vukovarski Židovi. U međuratnom razdoblju zahvaljujući povoljnom položaju na Dunavu, Vukovar ima mogućnost razvitka domaće industrije, posebice nakon osnivanja tvornice Bata. Ugledni vukovarski Židovi koji su se bavili izvozom u međuratnom razdoblju bili su Samuel Obersohn, Otto Landesmann, Hugo Baum, braća Braun, braća Pfefferman te Hínko Hirt. Kao poduzetnici ističu se: Mirko Steiner vlasnik tvornice građevnog materijala (pokrenuta 1923.), ciglanu su imali Sigismund Frank i Mavro Offner, a Izidor Pfeffermann je sa sinom Ervinom bio vlasnik tvornice leda i veletrgovine žitom.⁸³

Ovakve primjere možemo naći i u manjim gradovima Đakovu,⁸⁴ Našicama,⁸⁵ Iloku,⁸⁶ Pakracu⁸⁷ i Novoj Gradiški.⁸⁸ I u njima su prednjačili židovski trgovci i obrtnici, poduzetnici, vlasnici štedionica i gostioničari.

⁸¹ Alen BUDAJ, *Vallis Judaea, povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb, 2007., str. 123. Tvrtka „Stock” osnovala je i podignula u Požegi 1924. tvornicu čokolade, bombona, biskvita i šećerne robe. Stock Cognac Medicinal d.d. mijenja 1930. godine ime u Stock Brandy Medicinal d.d.

⁸² A. BUDAJ, *Vallis Judaea, povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb, 2007., str. 95-136.

⁸³ Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi u Vukovaru i okolici, *Zbornik radova Vukovar-hrvatska baština i perspektive razvoja*, ured. Dražen Živić, Ivana Žebec, Zagreb-Vukovar, 2007., str. 215-245; Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Filip POTREBICA, Na slavonsko-srijemskom razmeđu 1918.-1945. godine, *Vukovar vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., str. 238-259.

⁸⁴ Ljiljana DOBROVŠAK, Demografski prikaz Židova u Đakovu i Đakovštini od početaka naseljavanja do Prvog svjetskog rata, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 9., Đakovo, 2009., str. 173-200; Branko OSTAJMER, Đakovački kulturni djelatnik dr. Mato Horvat i njegov rukopis „Građa za kulturnu prošlost Đakova koja se odnosi na đakovačke Židove i one iz Vrpolja”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 10., Đakovo, 2011., str. 191-226; Na početku doseljavanja u Đakovo, Židovi su bili pokućarci, sitni trgovci i gostioničari, a kasnije postaju trgovci i veletrgovci. Značajniji su vlasnici trgovine sa ženskom i muškom konfekcijom Šimo Berger, Vladoje/Viktor Selinger, Lavoslav Kugl, trgovac odjećom Jakov Epstein, veleposjednik i veletrgovac Adolf Kohn, Jakob Reichsman koji je bio utemeljitelj trgovačke tvrtke „D. Reichsmana sin”. Đakovačkim mlinom na valjke-dioničko društvo Osijek, predsjedao je Adolf Kraus ml, a dioničari su mu bili Marko Berger i Josip Weissberger.

Zaključak

Kao što smo vidjeli, Židovi su utjecali na razvoj gospodarstva u slavonskim gradovima, ali i na selu. Nema slavonskog sela u kojem nije stanovala barem jedna židovska obitelj i držala trgovinu ili gostionicu. U gradovima su bili pokretači svih većih gospodarskih pothvata, bilo kao inicijatori, bilo da su bili članovi dioničkih društava. Genocid je prekinuo život ovih slavonskih židovskih zajednica. Najveći dio židovskih općina u Slavoniji je nestao, u brojnim slavonskim selima i mjestima Židovi su nestali, a njihova poduzeća, dućani, tvornice prvo su oduzeti konfiscirani od strane ustaša, a potom

Grünhut i Goldstein su imali skladište piva i tvornicu soda vode. Leopold Weiss i nasljednici bili su vlasnici „Rosa” paromlina u Vrpolju.

⁸⁵ Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi u Našicama do Holokausta, *Zbornik Židovi u Našičkom kraju*, ured. Silvija Lučevnjak, Našice, 2011., str. 7-24; Silvija LUČEVNJAK, Židovi u gospodarskom i javnom životu Našica, *Zbornik Židovi u Našičkom kraju*, ured. Silvija Lučevnjak, Našice, 2011., str. 117-134; Alen BUDAJ, *Vallis Judaea, povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb, 2007., str. 95-136. U Našicama je utjecaj židovske zajednice na razvoj obrta, a posebno trgovine bio iznimno velik. U razdoblju od 1891. do 1939. prema registru našičkog obrtničkog udruženja upisan je 51 obrtnik židovske vjeroispovijesti. Uz obrtništvo i trgovinu bili su poznati i kao ugostitelji i vlasnici manjih ili većih manufakture. Što se tiče većih postrojenja, značajnija je obitelj Drechsler koja je zajedno s Gezom Gombošem bila vlasnik „Prve jugoslavenske tvornice lula i glinenih proizvoda u Našicama” (1919. – 1921.). Max Fischer je zajedno s Emilom Plazzerianom bio vlasnik ciglane u Markovcu Našičkom. Velika parna pilana u selu Ljeskovici i njezin pogon u Čaglinu bila je u vlasništvu tvrtke poznate pod nazivom „Našička” – tvornica tanina i paropila d.d., a proizašla je 1919. iz poduzeća „Neuschloss” osnovanog 1885. u Našicama, kojoj je osnivač bio mađarski Židov Emil Neuschloss.

⁸⁶ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Filip POTREBICA, Na slavonsko-srijemskom razmeđu 1918.-1945. godine, *Vukovar vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., str. 238-259; *Ilok-Bapska-Mohovo-Šaregrad*, Zagreb, 1994. Vrlo malo se zna o iločkoj židovskoj zajednici, međutim kao i kod većine židovskih zajednica u Slavoniji, i iločki Židovi su bili ponajprije trgovci. U međuratnom razdoblju i za Vukovar i za Ilok izvozni artikl bilo je vino. Jedni od najvećih proizvođača uz iločko vlasništvo su Bela Bručkner, Gustav Erber te braća Stern. U Iloku se otkupom kože bavio Salamon Kaff.

⁸⁷ Duško KLIČKO, *Obrt kroz povijest Pakraca i Lipika*, Pakrac, 1997., str. 39-41; Vijoleta HERMAN KAURIĆ, *Krhotine povijesti Pakrača*, Slavonski Brod, 2004., str. 249-308. Ekonomska snaga Pakraca bila je u trgovini na veliko i obrtu. Istaknute trgovačke židovske obitelji bile su: trgovci žitom Ignac Adler i David Pick, trgovac šljivama, pekmezom i vinom Marko Mautner, trgovac žitom, šljivama i pekmezom Jakob Müller i brojni drugi. Značajniji poduzetnici bila je obitelj Müller, tako je Jakob Müller sa sinovima 1899. posjedovao pilanu na parni pogon i drvorezbarsko poduzeće Orljavicu, a jedno vrijeme su Müllereri bili i suvlasnici tvornice stakla u Ivanovom Polju zajedno sa braćom Breslauer, trgovcima iz Daruvara. Moricz Scheurer bio je vlasnik električne centrale u Pakracu.

⁸⁸ Vjekoslav ŽUGAJ, *Židovi novogradiškoga kraja*, Zagreb, 2001., str. 44-45. Od židovskih trgovaca u Novoj Gradišci najznamenitija je bila obitelj Schmidek i sinovi, koja je imala najveći udio u trgovini alkoholnim pićima i tzv. kolonijalnoj robi. Sinovi S. Schmideka pretvaraju trgovinu u veliko dioničko društvo, s većinskim židovskim kapitalom. Veliku trgovinu žitom imala su braća Neumann, a trgovinu željezom utemeljila je obitelj Wachslar.

nacionalizirane od strane komunista. Iako se u Hrvatskoj od 1997. vrši povrat imovine, vrlo malo, bolje reći gotovo ništa, nije vraćeno slavonskim Židovima, onima koji su preživjeli jer država ne vraća imovinu oduzetu za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Na kraju mogu samo reći da se danas vrlo malo ljudi sjeća gdje su sve bile židovske trgovine i koje su tvornice bile u vlasništvu Židova, a to ne znaju čak ni njihovi preživjeli potomci. Razlog je tome što je jedno vrijeme postojala šutnja o židovskom utjecaju na razvoj gospodarstva u Hrvatskoj, a time i u Slavoniji, a novije generacije nisu osvijestile vlastitu prošlost niti podrijetlo, pa je ovaj rad možda prvi korak da se ispravi ta nepravda.

Literatura

Balta, I. (2003). „Njemačka prezimena židovske i drugih vjeroispovijesti u Orahovici u 19. i početkom 20. stoljeća”, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, str. 175-186.

Bićanić, R. (1951). *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb.

Bösendorfer, J. (1948). Prvi pepeljari (Aschenbrenner, Pottaschesieder) u Virovitičkoj županiji, *Osječki zbornik*, br. II. –III., Osijek, str. 266-267.

Budaj, A. (2007). *Vallis Judaea, povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb.

Despot, M. (1970). „Ekonomsko-historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko-proizvodnog procesa u 18. i 19. stoljeću”, *Zbornik radova I. znanstvenog Sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, str. 245-282.

Despot, M. (2002). „Pokušaj kronologije nastanka židovskih poduzeća u Hrvatskoj od bečkog kongresa 1815. do raspada Austro-Ugarske 1918.”, *Novi Omanut*, br. 55., studeni-prosinac.

Despot, M. (1969). „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864., *Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867.*”, (poseban otisak), Slavonski Brod.

Despot, M. (1970) Ekonomsko-historijski razvoj Slavonije unutar njenog manufakturnog i industrijsko-proizvodnog procesa u XVIII. i XIX. stoljeću,

Zbornik radova I. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, Osijek, str. 245-282.

Despot, M. (1962). *Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću*, Zagreb.

Dobrovšak, Lj. (2009). Demografski prikaz Židova u Đakovu i Đakovštini od početaka naseljavanja do Prvog svjetskog rata, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 9., Đakovo, str. 173-200.

Dobrovšak, Lj. (2009). Put do sinagoge, *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, prvi svezak, Zagreb, str. 417-423.

Dobrovšak, Lj. (2007). *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, 1783.-1873.*, (doktorska disertacija), Zagreb.

Dobrovšak, Lj. (2011). Židovi u Našicama do Holokausta, *Zbornik Židovi u Našičkom kraju*, ured. Silvija Lučevnjak, Našice, str. 7-24.

Dobrovšak, Lj. (2013). *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata*, Osijek.

Dobrovšak, Lj. (2014). Židovi u Slavoniji, *Slavonija, sociodemografski problemi / izazovi*, zbornik radova, ured. Dragutin Babić i Filip Škiljan, Zagreb, str. 71-96.

Dobrovšak, Lj. (2007). Židovi u Vukovaru i okolici, *Zbornik radova Vukovar-hrvatska baština i perspektive razvoja*, ured. Dražen Živić, Ivana Žebec, Zagreb-Vukovar, str. 215-245.

Đidara, P. (1998). „Razvoj trgovine i obrtništva grada Osijeka od 1850. do 1995.”, *Gospodarstvo Osijeka 1196.-1996.*, Zbornik radova, Osijek, str. 61-88.

Đurašević, A. (1970). Industrijski razvitak Slavonije, *Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, ured. Vanja Radauš, Osijek, str. 403-425.

Erste dalmatinisch-kroatisch-slavonische Ausstellung in Agram im 1864. Jahre, 1864.

Firinger, K. (1958). „Počeci manufakture i industrije u Osijeku”, *Osječki zbornik*, br. VI., Osijek, str. 143-169.

- Firinger, K. (1948). Židovi u Osijeku 1814., *Osječki zbornik*, II-III, Osijek, str. 278-279.
- Frejdenberg, M. (2000). *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb.
- Gavrilović, S. (1976/1977). Svilarstvo u Osijeku u drugoj polovini XVIII veka, *Historijski zbornik*, br. XXIX-XXX, Zagreb, str. 263-268.
- Goldstein, I. (2003). Dva antisemitska zakona u Kraljevini Jugoslaviji 1940. godine, *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, FF press, Zagreb, str. 395-405.
- Gross, M. i Szabo, A. (1992). *Prema hrvatskom građanskom društvu - društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb.
- Herman Kaurić, V. (2004). *Krhotine povijesti Pakraca*, Slavonski Brod.
- Ilok - Bapska-Mohovo-Šaregrad*, (1994). Zagreb.
- Iveljić, I. (1997). *Uloga zagrebačke privredne elite u modernizaciji Hrvatske (1860.-1883.)*, (doktorska disertacija), Zagreb.
- Karaman, I. (1974). „Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije (1868. – 1873.)”, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 6., Zagreb, str. 87-128.
- Karaman, I. (1968). Počeci industrijske privrede u Slavoniji (1850.-1860.), *Radovi Filozofskog fakulteta odsjeka za povijest*, 6., Zagreb, str. 97-109.
- Kličko, D. (1997). *Obrt kroz povijest Pakraca i Lipika*, Pakrac.
- Kolar Dimitrijević, M. i Potrebića, F. (1994). Na slavonsko-srijemskom razmeđu 1918.-1945. godine, *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, str. 238-259.
- Kolar Dimitrijević, M. (1990). Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939.-1941., *Povijesni prilozi*, 9., 1., Zagreb, str. 165-194.
- Kolar Dimitrijević, M. (1998). Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, str. 127-141.

Kolar, M. (1991). Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, presjek djelovanja od osnutka 1851. godine do 1941. godine, *Osječki zbornik*, XXI., Osijek, str. 201-219.

Kolar, Mira. (2007). *Svilarstvo u Hrvatskoj od 18. stoljeća do 1945. godine*, Zagreb.

Kolar-Dimitrijević, M. (2003). „Spomenica Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju Banu Khuen Hedervariyu 25. veljače 1884. godine”, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, br. 7., Osijek, str. 55-72.

Kolar-Dimitrijević, M. (1997). „Što se dogodilo s najvećom osječkom bankom poslije 1918. godine?”, *Osječki zbornik*, br. 22./23., Osijek, str. 209-228.

Kolar-Dimitrijević, M. (2000). Gospodarska politika u Hrvatskoj za vrijeme bana Josipa Šokčevića, *Zbornik radova, Hrvatski ban Josip Šokčević*, Zagreb-Vinkovci, str. 143-174.

Kosier, Lj. (1936). *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II., Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd-Zagreb.

Kovač, V. „Neobavezne reminiscencije jedne bivše Osječanke”, *Ha-kol*, 61.-62.; listopad, 1999, str. 6-14.

Lacković, Z. „Židovi u gospodarskom razvoju Osijeka za razdoblje od početka devetnaestog do kraja dvadesetog stoljeća”, *Novi Omanut*, br. 71., srpanj-kolovoz 2005., str. 1-3.

KARAMAN, Igor. (1986). „Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta”, *Acta historico-economica Iugoslaviae*, god. 13., Zagreb, str. 87-114.

Lakatoš, J. (1924). *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb.

Lučevnjak, S. (2011). Židovi u gospodarskom i javnom životu Našica, *Zbornik Židovi u Našičkom kraju*, ured. Silvija Lučevnjak, Našice, str. 117-134.

Martinčić, J. i Hackenberger, D. (1997) „Prerada žita kao dio prehrambene djelatnosti grada Osijeka do 1990. godine”, *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, sv. 13., Osijek, str. 45-52.

Mažuran, I. (1996). *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek.

Njari, D. (2012). *Vladislavci*, Osijek.

Opeka, Osijek, ured. M. Jakšić (1983). Osijek.

Ostajmer, B. (2010). „Povijesne bilješke o obitelji Selinger”, *Scrinia Slavonica*, br. 10., Slavonski Brod, str. 290-340.

Ostajmer, B. (2011). Đakovački kulturni djelatnik dr. Mato Horvat i njegov rukopis „Građa za kulturnu prošlost Đakova koja se odnosi na đakovačke Židove i one iz Vrpolja”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 10., Đakovo, str. 191-226.

Plavšić, N. A. (1904). *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju, u prvih petdeset godina njenog opstanka 1853.-1903.*, I. dio, Osijek.

Plevnik, B. (1987). *Stari Osijek*, Osijek.

Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. u Zagrebu (1864). Zagreb.

Schwendemann Uzelac, S. (2011). *Leksikon smrti*, Slavonski Brod.

Schwendemann Uzelac, S. (2011). *Židovski Brod*, Slavonski Brod.

Singer, S. i Turkalj, Ž. (1998) „Industrija grada Osijeka od 1850. do 1996.”, *Gospodarstvo Osijeka 1196.-1996.*, Zbornik radova, Osijek, str. 131-185.

Sršan, S. (1997). „Slavonska industrija i obrti početkom druge polovice 19. stoljeća”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, br. 4., Osijek, str. 184-216.

Sršan, S. (1990). „Zaslužni osječki građani krajem 19. stoljeća”, *Revija*, Osijek, br. 2., str. 57-72.

Sršan, S. (1994). *Povijest osječkih udruga i klubova*, Osijek.

Sršan, S. (1998). *Tvrtke u istočnoj Hrvatskoj*, Osijek.

Szabo, A. (1987). *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873.*, I., Zagreb.

Šalić, T. (2002). *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek.

Šimončić-Bobetko, Z. (1993). „Izvlaštenje veleposjedničkih šuma u Hrvatskoj 1919.-1941.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 2.-3., Zagreb, str. 225-243.

Šimončić-Bobetko, Z. (1997). *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj*, Zagreb.

Šimončić-Bobetko, Z. (2005). *Industrija Hrvatske 1918. – 1941.*, Zagreb.

Švob, M. (2004). *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, I., Zagreb.

Volner, H. (2012). Drvna industrija Slavonije s posebnim osvrtom na obitelj Gutmann do kraja 1918. godine, *Historijski zbornik*, LXV, Zagreb, br. 2., str. 453-476.

Volner, H. (2008). Odnos poduzeća S. H. Gutmann d.d. prema sindikatima, *Studia lexicographica*, god. 2., br. 2., str. 101-126.

Vukelić, V. (1994). *Tragovi prošlosti*, Zagreb.

Židovi na tlu Jugoslavije katalog izložbe (1988). Zagreb.

Živaković Kerže, Z. (1998). Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.), *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, str. 428-434.

Živaković Kerže, Z. (2002). „Gospodarstvo u Osijeku i Vukovaru krajem 19. i početkom 20. Stoljeća”, *Istočna Hrvatska: Osijek-Vukovar-Ilok*, zbornik radova, Osijek, str. 63-73.

Živaković Kerže, Z. (2001). Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, *Časopis za suvremenu povijest*, 33., br. 2., Zagreb, str. 476-493.

Živaković Kerže, Z. (2007). Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 39., br. 1., Zagreb, str. 97-116.

Živaković Kerže, Z. (1999). *S tradicionalnih na nove puteve – trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Osijek.

Živaković Kerže, Z. (1999). *S tradicionalnih na nove puteve*, Osijek.

Živaković Kerže, Z. (2006). *Stradanja i pamćenja, Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek.

Živaković Kerže, Z. (2007). Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća, *Osječki zbornik*, XXVIII, Osijek, str. 161-170.

Živaković Kerže, Z. (1996). *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek.

Živaković Kerže, Z. (2005). *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Osijek.

Živaković-Kerže, Z. (2009). „Od vodenica na Dravi do osječkih (paro) mlinova, (Osvrt na prijelaz obrta u industriju-19. i prva polovica 20. stoljeća)”, *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, sv. 25., Zagreb-Osijek, str. 87-102.

Žugaj, V. (2001). *Židovi novogradiškoga kraja*, Zagreb.